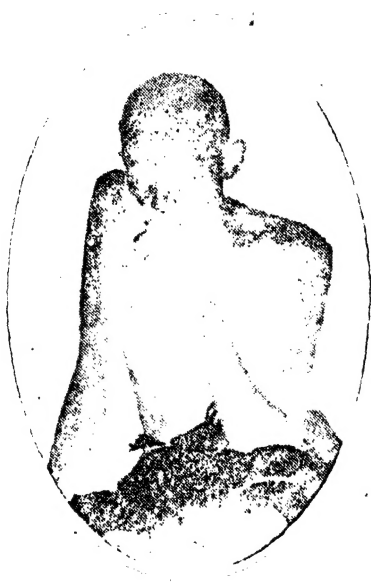

પતિતપાવન

અથવા

તુરંગને આંગળે

લેખક :

જીવરામ વિઠ્ઠલ વરેરકર

મુદ્રય આડે આના

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૮૨૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ પતિતપાવન

વિષય ૭: ૬૩૪૪: ૨

પતિ તપાવન

અથવા

તુરંગને આંગણે

લેખક :

ભાર્ગવરામ વિર્જલ વરેરકર

સતેયે ગુલામ, કરબલણ, હાય મુક્તાયા બાપ, સંન્યાસાયા
સંસાર ઇન્ નાટકો; તથા ચીમણી, વિધવાકુમારી,
ધાવતા ધોટા વન્ નવલકથાઓના લેખક :

આઠ આના

અનુવાદક તથા પ્રકાશક
વિહુલ દાસ ડાકોર દાસ
૧૦, સિંધીગલી : મુંબઈ, ૪

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૬૪

પ્રસ્તાવના-લેખક :
કેશવ હં શેઠ

પ્રથમાવૃત્તિ : પ્રત, ૧૦૦૦

બે બોલ

પ્રસ્તુત નાટક શ્રીયુત ભાર્ગવરામ વિકૃત વરેરકરે લખ્યું તે અને તે મરાઠી રંગભૂમિપર સુવિખ્યાત લલિતકલાદર્શ મંડળીએ સન ૧૯૨૩ માં રજુ કર્યું હતું, પણ તે વખતની આવાં ટુંકાં નાટકોની અરુચિને લીધે શ્રીયુત વરેરકર તેમજ શ્રી. પેંઢારકરનું તે વખતનું સાહસ નિષ્ફળ નિવડ્યું, પરંતુ તે પાછું રંગભૂમિપર રજુ કરવા માટે તેમને ધન્યવાદ થટે છે અને તેમને તેમાં પૂર્ણ યશ મળે એ જ ઇશ્વર પાસે પ્રાર્થના.

નાટકનું વસ્તુ અસ્પૃશ્યોના ઉદ્ધાર બદલ છે, અને તેથી ગુજરાતી જનતા જે મરાઠી પુરેપુરું સમજી શકતી નથી તેમને માટે આ નાટકનો અનુવાદ કરવાનું કામ શ્રીયુત વરેરકર તથા શ્રીયુત વ્યંકટેશ બળવંત પેંઢારકરે મને સોંપ્યું. પ્રયત્ન કર્યો અને મારો કરેલો અનુવાદ મેં મારા પરમસ્નેહી ગુજરાતી સાહિત્યના હાસ્યરસના લેખક શ્રીયુત છોટાલાલ ડાહ્યાભાઈ જાડીરદારને સોંપ્યો. તેમણે મને અનુવાદ સુધારી આપ્યો અને તેથીજ હું તે આપની સમક્ષ આજરોજ મુખી શક્યો છું. અનુવાદમાં કદાચીત ભૂલ રહી ગઈ હોય તો તે બદલ હું પોતેજ જોખમદાર છું, અને તેવી ભૂલો જો વાંચકવર્ગ લખી જણાવશે તો તે બદલ હું તેમને અત્યંત આભારી થઈશ, અને જો આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ કાઢવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થશે તો તેમાં તેટલો યોગ્ય સુધારો કરી શકીશ.

આજપર્યંત મેં સાધારણ કાગળપત્રો સિવાય કંઈ પણ લખવાનો પ્રયત્ન કરેલ નહિ, પણ શ્રીયુત વરેરકરનું પ્રખ્યાત નાટક “સત્તેચે ગુલામ” મેં જ્યારે સન ૧૯૨૨ માં પહેલવહેલું જોયું ત્યારે મને તે ગુજરાતી રંગભૂમિપર કાંઈ પણ એમેચ્યોર કલાજ હસ્તક રજુ કરવાનું મન થયેલું, પણ યોગ્ય અવસર ન મળવાથી લાંબો વખત સુધી હું કરી ન શક્યો; પણ આશરે ૧૯૨૮ માં મારા સ્નેહી ભાઈશ્રી રસીક ટી. વીજુને હું એ નાટક જેવા લખ ગયેલો અને તેમને તે એટલું પસંદ પડેલું કે એમણે પણ તે રંગભૂમિ પર રજુ કરવાનું

મને કહેલું અને અનુવાદ કરવાનું કામ હંથકેલું; પણ ચોક્કસ કારણો-
વશાત તે ભાઈ પણ ન કરી શકવાથી એમનું એમ રહી ગયું; ત્યાર
પછી છેવટે મેં ગઈ સાલ શ્રીયુત છોટાલાલ ડાહ્યાભાઈ જાગીરદારની
મદદથી અનુવાદ કર્યો, ને તે બતાવવાને હું શ્રીયુત વરેરકરને મળેલો તેજ
મારો પહેલો પરિચય; અને તેનુંજ પરિણામ આજ પુસ્તકરૂપે—‘સત્તેએ
ગુલામ’ પછીનો આ મારો બીજો પ્રયત્ન—આજ આપના
હાથમાં મુકી શક્યો છું. વડીલ તરીકે જે હિતસાહ અને પ્રોત્સાહન
શ્રીયુત વરેરકર મને આપી રહ્યા છે તે બદલ હું તેમને હંમેશનો ઋણી
છું; અને મને વારંવાર યોગ્ય રહ્યા શ્રીયુત છોટાલાલ ડાહ્યાભાઈ
જાગીરદાર તરફથી મળતી રહે છે તે માટે હું તેમને પણ હંમેશનો
આભારી છું.

વિકુલદાસ ઠાકોરદાસ

* ગાયન (૩)

[પૃષ્ઠ ૨૯ માં છપાયેલા મરાઠીનો ગુજરાતી અનુવાદ]

લાવણી

દશરા તણી હાં સ્વારી પધારી ગઈ રે રસ્તા પરે
સહેલાણી લોક તણો બપોલો રે;
કોઈએ ભાલા, કોઈએ ઢાલ ધરી સજ્યો સ્વાંગ બનીઠની
ઢોળાતું ચામર પાલખી પરે :
આપાલ વૃદ્ધ જાત વિસારી ઢેડાની હું બૈરી
ધુસી ગઈ પાલખીની પાસે રે;
લાત મારીને હાંકી કાઢી મને
રડતી ગઈ હું ઘરે :
તૃષા થકી સુકાઈ જીવ્હા મારી રે
પાડોશી પાસે જળ માગ્યું; કાચલીમાં રેડી ઠંજક્યું;
જાતિનું સમગ્ર પાયું :
નાળીએરનું કાચલું આપ્યું મોટા લોકે ભારી
ઓસરી અમારી સરદારી.

પ્રસ્તાવના

“મારો તમને ખાસ આગ્રહ છે, કે આ નાટકની પ્રસ્તાવના તમારે જ લખવી.” નિષ્ણાત નાટ્યકાર ભરેરકર મામાનો એકવીસમી ઑગસ્ટે આ રીતનો ‘ઓર્ડિનન્સ’ ફ્લેટથી કે તરત તેમનું ‘સત્તેયે ગુલામ’ નાટક યાદ આવ્યું : દક્ષિણી મામાસાહેબ ઠેક ગુજરાતી મિત્ર સૂધી સત્તા અજમાવશે એમ મુદ્દલ માનેલું નહિ !

સત્તાના પ્રકાર પાઠીને કહું, તો તેમને તેમ કહેવાનો અધિકાર ખરો ! પંદરેક વર્ષપર એક મરાઠી મંડળીએ ભજવેલો ‘મૃચ્છકટિકમ્’ જોયો, ત્યારથી ગુજરાતી રંગભૂમિનો મોહ ઓસરતો હતો અને દક્ષિણી મંડળીઓના કલા, સંગીત અને નૈસર્ગિક અભિનયમય નાટ્યપ્રયોગો પ્રત્યેનું આકર્ષણ સંવર્ધિત થતું હતું. તેમાં મામાસાહેબના છેલ્લા સહવાસે વળી ઓર ઉમેરણુ કર્યું. અનાયાસે જ પ્રસંગ એવો ઉપસ્થિત થયેલો, કે-આંશ નાખતી જાહેરાતથી લલચાઇને એક નવો ગુજરાતી ‘ખેલ’ જોવાની ખયરાત કીધા પછી લગભગ બીજે જ દિવસે, મુંબઇની મશહૂર ‘લલિતકલાદર્શ’ મંડળીનો ‘સન્નજન’ (અને ત્યાર પછી મામાસાહેબકૃત ‘સંન્યાસામા સંસાર’) નાટ્યપ્રયોગ જોવાનો જોગ બન્યો, અને ગુજરાતી-દક્ષિણી મંડળીઓની ભજવણીનું નીરક્ષણપરીક્ષણ, તટસ્થ પ્રેક્ષકની દષ્ટિએ વળી પાછું તાજેતરમાં થયું. ગુજરાતી અને દક્ષિણી; બન્નેના તખ્તાપરનાં ચિત્રો, બન્ને કીકીઓમાં તાજાં જ તરવરતાં હતાં. એટલે આખો અને અકલે નિષ્કર્ષ એવો કહાડેલો, કે ધડાકા, ધમધમાટ અને ચટકાંચુક્ત એનયાળાથી વારપૂર પેલો ગુજરાતી ખેલ કેવળ “ખેલ”-તમાસો હતો; જ્યારે શુદ્ધ અર્થમાં જેને સર્વાંગસુંદર

“ નાટ્યપ્રયોગ ” કહીએ, તે દક્ષિણી મંડળીનો જ. ત્યારથી, પૂછે છે તેની આગળ એકની એક જ માત્રા ધૂંતો આલ્યો છું, કે ગુજરાતી રંગભૂમિ વિષે આદર્શ સ્વપ્ન સેવનાર સાક્ષરમૂર્તિઓએ દક્ષિણી મંડળીઓનો સમન્વય સાધ્યે જ છૂટકો છે.

તે સિવાય ગુજરાતી રંગભૂમિના ઢંગ સુધરે તો તેને બહુ કંઈ ચમત્કારો જ કિસ્સો માનું ! વિચારને વ્યવહારમાં ઉતાર્યા સિવાય કાંઈનો ય ને કશો પથુ સિતારો સિકંદર થયો સાંભળ્યો છે કદી ? ગેટે કે બુર્નાર્ડ શૉ કે ક્રાન્સનો મોલિયેર કે સ્વિડીશ બ્રહ્મસન કે રશિયન ચેહોફ કે આપણે ત્યાંના હરીન્દ્રનાથ કે રવીન્દ્રનાથનું સફળ એટલાં જ બીનખર્ચાળ અને મહેલ્લાના ચોકઠે ચોકઠે ભજવી શકાય એવાં સરળ નાટ્યવિધાનોની કેવળ વાતો કરવાથી રાજ્ય-સમાજના ‘ બળતા પ્રશ્નો ’ વિષે સાચો પ્રજામત હરગિજ કેળવાવાનો નથી.

મા મા સા હે બ આગળ પ્રસંગોપાત આવા જે ઉભરા ઠાલવતો, તે ધ્યાનમાં રાખીને આજ તેઓ ‘ સત્તા ’ અજમાવવા તૈયાર થયા હોય તો તે બનવાબેગ છે. ખેર ! નોકરશાહીની જગજહેર સત્તા જેવી એ નિર્ઘંચ સત્તા નથી, પણ મૈત્રીના નાતાની સહૃદયશીલ મમતાશુકત સત્તા છે; એટલે તેવી ‘ સત્તાએ ગુલામ ’ નહિ, પણ પૂજક બનવાની તેમણે તક આપી તે બદલ મારે તો તેમનો અહે-શાન જ માનવો ઘટે.

હવે ‘ પતિત પાવન ’ નાટકનું વિહંગાવલોકન કરીએ. એમાં, જીવનના શ્વાસોચ્છવાસ જેટલો જરૂરી, સ્પૃશ્યારસ્પૃશ્યનો પ્રશ્ન જણાયો છે. જેમ ધર્માન્ધતાને ભોગે ક્ષિપ્રાન્દેહીઓની સંખ્યા વધારી મૂકીને દેશના બાવનશાખ બાવાઓની શક્તિને આપણે વેડપી રહ્યા છીએ, અને પ્રજાસિકાની પરમ્પરાથી, કુસુમકલિકાઓ સરખી કન્યાઓને બાળવિધવાઓ બનાવી, એ સમર્થ શક્તિને વેશ્યાવાડે વંઠી

જવા દઇએ છીએ, તેમ અન્ધમહાથી બિલકૂલ બેવકૂફ બની જઈ, દેશની સાત કરોડ જેટલી વિરાટ અત્યંતશક્તિપર ‘આભડછેટ’ નામનું આપણે સીધા લગાવીએ છીએ અને પરિણામે આપણે શક્તિના પાંગળા બની, તુરંગનું આંગણું સેવીએ છીએ—આ પ્રધાનમંત્રિ સમગ્ર નાટ્યવિધાનમાં ગુંથાયેલા છે.

એ અંત્ય જ-દલિત-પતિતવર્ગના હાલ કેવા કંગાલ જોવાય છે ! મેલાંધેલાં આંગણાંને વાળીઝૂડી અરિસા જેવાં સ્વચ્છ રાખવાં, કે ગન્ધાતાં ચામડાંને ફળવી, કમનીય સ્વરૂપે ઉપયોગી બનાવવાં, એ એવી વિષમ એટલી જ સૂઝાળવી સેવા છે, કે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય કે વૈશ્યજાતિને તો સાવ સૂઝ ચડે; એવી કપરી સેવા અદા કરનાર શક્તિની લક્ષિત તો ક્યાંય રહી, પણ તેના પ્રત્યે નરાતાર બેવકૂફ બનવાની નગણાઈ વાપરીએ છીએ ! આ નાટકમાં એક પાત્રના મુખમાં જે પ્રશ્ન મુકાયો છે, તે સુસવતા તીર સરખો તીક્ષ્ણ છે. તે પૂછે છે કે મેલાથી મેલા બનતા આપણા હાથને છેદી નાખીએ છીએ કે ધોધને પાછા અંગના સંગીજ રાખીએ છીએ ? અંત્યજ સફેદ મલિનદેહી હોય એમ કોણે સિદ્ધ કર્યું છે ? છતાં તેને શા સારું તરછટ તરછોડાય છે ? ‘ઇડિયન,’ ‘કાલાઆદમી’ કે ‘નેટીવ’ કહીને દરિયાપારની પ્રજા જ્યારે હિન્દીવાનોને હલકા પાડે, ત્યારે તે વિરુદ્ધ પ્રયંત્ર વિરોધ ઉઠાવવા તૈયાર; અને આપણા જ હિન્દી ખિરાદરોને કહીએ કે તમારો તો આભડછેટીઓ અવતાર ! કેવો નફ્ટ બ્યવહાર ?

—અને ૫ છી એ ઓશિયાળા અવતારની કેવી અવહેલના થાય છે ! સ્વાત્મોદ્ધારનાં દરેક દેશી દ્વાર બીડાયેલાં જોઈને તે ખોળ-ધસ્લામ કે પાદરીને પનારે પડે છે અને રામાનો રહીમ કે હેમાનો હંટર બની, હેટપેન્ટના લેબાશમાં સજ્જ થઈ, આપણી સામે જાતી કહાડતો ઉન્નત મસ્તકે ખડો થાય છે : પ્રસ્તુત નાટકનું શામલ

પાત્ર આ જ પ્રકારની જીવન્ત લીલાતું દ્રમ્ય દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે. ચમારની ચામડીથી મહાયલો શામસી, 'સાહેબ'શાહી સ્વાંગ સજતાં જ, એકવારની એ 'નિંદા' વ્યક્તિ આખાદ વન્દનીય બની જાય છે : પછી એની સાથે હસ્તધૂતન કરો, કે 'મહેરબાની' મેળવવા સારૂ, એક કદમ આગળ વધીને એક જ ટેમલપર ટિફિન થયો : તેથી આપણે આપણી સનાતન 'પોઝિશન'માં પંકુચર પડ્યું નથી માનતા, બદલે વર્તમાન સંસ્કૃતિની સભ્યતા જળવાય છે—એમ માનીએ છીએ ! એ જ પ્રમાણે નાપાક બનેલાં કપડાં, રામામાંથી રહીમ બનેલા બિરાદરને અડકાડીને પાક બનાવીએ છીએ ! આ અધાર અન્ધશ્રદ્ધા ! આ નહોર પ્રજ્ઞાલિકાવાદ ! આ કઠોર માનસ ! હૈયાફૂટા હિન્દુસમાજ સિવાય, જગતની સપાટીપર, બીજે ક્યાંય આ નગણી નીતિ નબી એકે નહિ. મગજના તંદ્રસ્થ તંતુઓને ય જગત કરનારાં, સંતુ પાત્રનાં વચનો વાચો; તે કહે છે : “ મહારની છોકરી નાયકણુને ત્યાં રહી, તો તે પૂજવાને લાયક હરે છે ! આજકાલ જાત છૂપાવ્યા જેવું સુખ નથી. પ્રામાણિકપણે જે પોતાની જાત જણાવે છે, તેને ગટરમાં ઉભરાને ય સ્થાન નથી, તથાપિ તે જ વ્યક્તિ વટલાઇને કિરિસ્તાન બની જાય, તો એને બેસવાને માનભરી બેઠક મળે છે. આ હિન્દુસ્તાન ! ”

—અને હિન્દુસ્તાનના એ હિન્દુસમાજનાં નખરાં તો જુઓ ! સ્પૃશ્યસ્પૃશ્ય વિષે સ્મૃતિપુરાણોનાં હથિયારની ધાર કાતિલ રાખનારા એમાંના જ પેલા—“ જન્મના જાયતે શુદ્ધ ”—સૂત્ર પ્રત્યે સમૂળાં આંખમિંચામણાં કરે છે ! પૂછું છું કે ખરી અસ્પૃશ્યતા કય ? ગન્ધા વિચારની, મલિન આચારની કે માત્ર અવતારની ? આહાણીની કુબે અવતરેલો જીવ પીઠાનાં મીઠાં (?) પીણાં પીતો હોય અથવા આ નાટકમાંના સર્જેરાવ સરખા ક્ષાત્રપુત્રો ચમારકન્યા સાથે મ્હા ઠીંચવામાં અમૃતનો રસારવાદ માણતા હોય છતાં તે

અરપૃથ્થ નહિ; અને સંતુ કે જિની જેવાં, જતિ, અને ગુણ કમેં
ગૌરવવન્તાં ચોક્ષ્મણિયાં ધન્ધાદારી અરપૃથ્થ ! કેવું દાનવી દશ્ય !

નૃત્ય સંગીત જેવી રસિક બદ્ધ સર્વોત્કૃષ્ટ કલાનાં નિર્મળ
ભોજ્ય-ભોક્તા જે ઉતરતી પંક્તિમાં મૂળાતાં હોય, તો તે કલામૂઢ
કેવળ હિન્દુસમાજમાં જ : આકી કવિવર કાલિદાસે તો
માલવિકાની ઉચ્ચાસને જ પ્રતિષ્ઠા કીધેલી વંચાય છે. પ્રસ્તુત
નાટકમાં એવું એક પાત્ર દષ્ટિગોચર થાય છે અને તે જોહરા. જોહરા
માત્ર 'નાયકથુ' નથી; તે સંગીત-કલારસજોની 'નાયક' છે, તેનાં
લોચનમાં વિકાર નથી, પણ મતૃવાત્સલ્યની છલકાતી અમી છે; તેનું
હૃદય, નિજ કલાને, ટંકશાળનાં જડ ખીખાંથી વેચવા મુદ્દત ટમટમતું
નથી, પણ જે કલાવિદ છે, કલાના જે પૂજક છે, તેને તેનો સાદર
સાક્ષાત્કાર કરાવવા જેટલું એનું દિલ દિલાવર છે-ટુંકામાં, કદંબમાંથી
ઉગેલું કમળ દેવચરણે ચડવાને જ લાયક હોય છે, તેની સર્વાંશે
સમુર્જિત Character વાળી જોહરા, તે 'નાયકથુ' ના લેખાક્ષમાં
છે વાસ્તે જ ડિરેક્ટરડકલાસના ઉદ્દાગ્રક (!) સર્જેરાવ જેવા
સનાતનીથી પ્રથમ દષ્ટિએ અપમાનિત થાય છે:-તેમજ,
એને ત્યાં નોકરી કરવાથી પૂરેપૂરો સંતુષ્ટ છતાં 'બ્રહ્મપુત્ર'
બૈયો, જિની-સંતુ જેવાં ચમારકુળનાં સંતાનોના સ્પર્શથી પોતાનો
ધર્મ રસાતાળ પહોંચતો માને છે, ત્યારે તો તેમના પર ધિક્કાર કરતાં
દયા વધારે છૂટે છે.

સિદ્ધ હસ્ત નાટ્યકારનું કામળ હૃદય ધિક્કારની કિનાર સુધી
પહોંચ્યું લાગતું નથી; નહિ તો તેઓ આ નાટકમાં બંડખોરી પૂરે-
પૂરી જ જમાવત-સમસ્ત અંત્યજવર્મનો, તેમણે બહારેલી સેવાપરથી
હાથ ધોમ્મ નંખાવીને: અને ત્યારે જ રૂઢિરીઢા હિન્દુસમુજની ધર્માન્ધ-
તાનો આબાહ મૃત્યુષ્ટ રણકી ઉઠત-અંત્યજવર્ગ બેઠો બળવો
જગાડીને આજની દીલગંદી જનતાને ચાનકે તે પહેલાં જ, પ્રસ્તુત

નાટકના ત્રીજા અંકમાં એ પતિતવર્ગને પાવન સ્વરૂપે અપ-
નાવી લેવાયલો જોવાય છે જ; અને તે રીતે, અમૃતસંજીવની જેવું
સંજીવ પાત્ર, સમજમાં વ્યાપેલા અરાજકતાના કાલાહળ જેવા કે
ખેતાન અનેલા દિન્દુપ્રથાના બસુરા જીવનસંગીતના જે ધાંધળિયા
સરોદ નાટ્યારમ્ભે રણજીવાવે છે, તે સરોદ નાટકાંતે મધુમધુરા
અને કર્ણપ્રિય બને છે. અધોર નિદ્રામાં ધોરતાં 'સનાતની' જીવડાંતે,
વ્યંગ્યોક્તિમય પુષ્કળ ઠોક લગાવાય છે, જોહરા, સંજીવ, સંતુ, જિની
અને મિઠ્ઠી સુધા તરફથી છટતાં વચનચર વડે શામર્સ અને
સર્જેરાવનાં ચક્ષુ પરનું પડળ-આવરણ નષ્ટ થાય છે, તેમને ખરી
બ્રહ્મતા કષ્ટ, તેનું જ્ઞાન થાય છે, ધમંડનાં પાખંડી પારાયણ સરકી
જાય છે, ભૂમિકા સ્વચ્છ થાય છે અને અંતિમ ભાવના ઉચ્ચરાય
છે, કે " અસ્પૃશ્યતાનું નિવારણ, એ જ અમારા હિન્દુસ્થાનના
ભરતવાક્યનું ઉદ્ધાપન. "

ઉ ધા પ ન ના એ અમૃતયોધડિયા વારતે ખાલણ ક્ષત્રિય
ને વૈશ્ય શુદ્ર જેવાં નામાભિધાનનું નિકંદન નીકળવું જોઈએ અને
કર્માનુસાર ચાતુર્વર્ણ રચાઈને, શિક્ષક, રક્ષક, પોષક, ને સેવક જેવાં
નવીનતર નામાભિધાન અંકિત થવાં જોઈએ. આપણે ઇચ્છીએ કે
પ્રસ્તુત ભાવનાના ફલિતાર્થ સાફ મહર્ષિ દયાનન્દના પુનર્અવતારથી,
તપોવન જેવી આ પુરાણપ્રસિદ્ધ પુણ્યભૂમિ ફરી તીર્થસ્થાનરૂપ બને
અને "હસ્તરઆપા" જેવા અસંખ્ય ભારતપુત્રો, પુનર્વિધાનના એ
પુણ્યમન્દિરે પૂજારીપદે સ્થપાય.

બજેવ/૮૭
અમદાવાદ

}

કેશવ ૬૦ શેઠ

੧੫੬੨੪

ਅੰ ਤ ਪ ਹੇ ਲੋ.

સ્થળ : પુનાની સદાશિવ પેઠમાંનો જીનો વાડો

સમય : સાયંકાળનો

પાત્રો : સંજીવ, સુધા, સર્જેરાવ, શામર્સ, જોહરા અને સંતુ

દ્રશ્ય :

[વાડાની આગળની ઓસરી પર સંજીવરાવ સાઠે બેઠેલા છે. ઓસરીની સામે કાતરકામવાળો લાકડાનો દરવાજો છે. એની બંને બાજુ એવી જ બે બારીઓ છે. ઓસરીપર લાકડાનો કઠેરો છે અને ત્યાં આગળથી જ બહાર જવાનો રસ્તો પડે છે. ઓસરી પરથી ઘરમાં જવાની બે બાજુએ બે દરવાજા છે. ઓસરીની બંને બાજુએ અમ્યવસ્થિત પડેલી થોડી ખુખીઓ અને એક ગોળ ટેમણ છે. ડાબી બાજુની બારીના ખૂણા આગળ એક ટીપોય પડેલી છે. જમીનપર સેતરંજ પાથરેલી છે અને તેના પર મધ્યમાં એક ગાત્રીઓ બીજા-વેલો છે. વાડાનો બહારનો કઠેરો નવી ઢગનો અને અંદરનું કાતરકામ જીના જમાનાનું ! એવું આ નવા-જીનાનું વિચિત્ર મિશ્રણ સ્થળે-સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જીની ઢગની બીંતના ગુલાબી રંગ પર કાળભગવાનની કાજળકાળી છાયા પડવાથી આ નવાજીનાના ધિંગાણામાં કાળમાનનો સ્વામ હાથ પાણી જોવામાં આવે છે. ગાત્રીઓપર આમતેમ વિદ્યવિધ પ્રકારનાં વાદિત્રો પડેલાં હતાં. સંજીવરાવ તેનીજ મધ્યમાં બેઠેલો છે.

જીના નવાની આવી ભેળસેળથી પરંપરાગત ચાલુ આવેલી નાન્દી કેમ શરૂ કરવી ? જાંજ વગાડનાર સુત્રધારે કમળનો હાર પહેરી પાંખડીનું ખોખું ચડાવ્યું એટલે હાલની નટી ઉલટો અંખોડો બાંધતાં

આગળ-પાછળ જોવાની નહિ. બિચારા સુત્રધારનાં ગાયન તો કોઈજ સાંભળતું નથી. કદાચ એ એને મ્હોડે પથ્થુ નથી હોતાં. તેથી કોઈ પથ્થુ રીતે તખલા પેટીનો ઘોંઘાટ કરીને પ્રેક્ષકોને આકર્ષવાની સંજ્ઞાવરવાને સુચના આપવામાં આવી છે. સંજ્ઞાવરાવ ધણો પ્રેમાળ તરજુ છે. એનું વય અઢાર વર્ષનું છે. બદનપર સ્વચ્છ ખમીસ અને મુલામય પોતનું ખારીક ધોતિયું, એ જ એનો પોષાક. આંગળીમાં હીરાની વીંટીઓ અને હાથે સોનાનાં કડાં, એની શ્રીમંતાઈની સાક્ષી પૂરતાં હતાં. નાન્દી થયાની પ્રેક્ષકોને પ્રતીતિ થાય એટલા વાણોના અવાજ સાથે નાટ્યવિધાનનો આરંભ થાય છે]:—

*

*

*

સંજ્ઞાવ--લલિતકળાનો શોખ હોવો તે કાંઈ ગુન્હો નથી. આ દિલ્લિયા લખને હું આમ વગાડતો બેઠો, એટલે દરેક ડોળધાણુએ મારી ખોદણી જ કરવી શું ? માધુર્યનો મહદ્ પ્રેમ જેને સમજતો નથી-સંગીતનો રચુકાર જેને ગમતો નથી તેને ગમેડોજ સમજવો ! અરતુ. લલિતકળામાં માફ મન રાખ્યું, અને તેને માટે મેં થોડો સમય ખર્ચ્યો, તેમાં આ મુજબોના ડોળા પહોળા કેમ થઈ જતા હશે વાઈ ? ખેર. ત્યારે તો હવે તેમને ચીડવવા સાફ જ દિલ્લિયા લખને બેઠકક દિલ્લને બહેલાવવાનો. નહિ-આ તખલાજ ઠોકું કે સારીપેઠે ઘોંઘાટ થાય.-એ કરતાં તો આ પેટીજ ઠીક પડશે. કેમકે મુંજાની આ ચક્કી મુગથીજ પેટીનો ઘોંઘાટ સાંભળવામાં ટેવાઈ ચકલી છે ! (પેટી વગાડે છે) છટ ! આજે કેમ કાંઈ જામતું નથી ? તાલ સિવાય એકલા સુરથી તે શી રમઝટ જામે ! અહાહા ! જાતેજ પેટી વગાડતાં, સાથે સાથે તખલાનો ઠોકો પથ્થુ લપ્પ સકાતો હોત તો ? બસ કમાલ ! (ફરી તખલા વગાડવા માંડે છે અને તાલના ઠોકોને મળતો ઠોકો દેતી સુધા, ચરણના ગુપુર ઝલ્લઝલાવતી પ્રવેશ

કરે છે. સુધા સંજીવરાવની પત્ની હોઇ “ સોળ વર્ષની સુન્દરી ” હતી. એના પોષાકમાં પણ જુના-નવાનું પુનાશાહી મિશ્રણ જોવામાં આવે છે.) વાહ ! વાહ ! બેશક બરાબર તાલસર : હં ! હં ! એમજ તાલસર. ખિલકુલ બેતાલ થતી નહિ.

સુધા—હું કદી બેતાલ થઇ છું ?

સંજીવ—ખલાસ, ખધું ખગાડી નાખ્યું. સમના ઠેકાપર ઝાંઝરનો તાલ આપવો છોડી આ આમ ઉભી રહી અને તાલનો તબેલો કરી નાખ્યો !

સુધા—એ... મફત ? તે હું થું નાચતી નાચતી આવતી હતી, એમ ?

સંજીવ—ત્યારે નહિ ? બસ, ભગનાશ થઇ ગયો !

સુધા—અને મને હતાશ કરી હોય તેનું થું ? કાલના રીફ્રેશ-માં નપાસ જ ને ?

સંજીવ—હા, નપાસ ! તેથી હું નથી કરતો, જા. આ વર્ષે તો થું, પણ આવતે વર્ષેય બલેને નપાસ થવાય; પરવા નહિ !

સુધા—એ કાંઈ લાજ સ્મરમ ! બબ્બે વર્ષે લાગલાગટ નપાસ...

સંજીવ—એતો ઠીક છે કે આ પહેલાં મને પરીક્ષામાં બેસવા નહિ દીધો; નહિતર એકસામટાં પાંચ વર્ષ નપાસ ન થયો હોત ? તને ખબર નથી. જેને લક્ષિતકળાનો શોખ છે, તેનો ગણિતનો વિષય કાચો હોવો જ જોઇએ. કેરુનાના છત્રે એટલે મોટા ગણિતશાસ્ત્રી: ગાર્જી શરૂ થયું કે ઉંધવા માંડવાના. મોટા મોટા રંગસરો જુઓ, એને ગાયનમાં કશી જ ગતાગમ પડવાની નહિ. આટલા મોટા લોક-માન્ય ટિળક; ગણિતશાસ્ત્ર એટલે એમના હાથનો મેલ, પણ ગાયન સાંભળવાનો પ્રસંગ આવ્યો કે—(તબલા વગાડે છે) જવા દે એ

વાત. આમ છે ત્યારે હવે જો. (ફરી પેટી વગાડે છે) મેટ્રીકની પરીક્ષામાં ગણિત સિવાય ચાલતું નથી, ગણિતને બદલે જો સંગીત હોત (તબલાપર થાપ મારે છે.)

સુધા—બસ કરો હવે તમારાં તબલાંના ટપલા!—મારી તો સરખી સમાણી સહિયરો હાંસી કરે છે. તમારા જેટલી ઉંમરની તો છોકરીઓ સુદ્ધાં હવે બી. એ. થવા લાગી—

સંજીવ—That's it! એટલે જ અમે પાછળ રહેવાના. છોકરીઓ સાથે હરિકાષ્ઠ! ગજબ નવાઈ! તો તો પુનાનું નામ જ બુડેને? શું કરવા આ પુનામાં જન્મ લીધો? એના કરતાં મુંબઈમાં—

સુધા—હવે જાલ મેલો. બધું સારી પેઠ સમજું છું. બહુ આતે શા ઢંગ! આખો દિવસ ગાવું ને બજાવવું? લોક મને ટોડી ખાય ને મારે નીચું જોવું પડેને; અહિં તો મુવું ગાયન જ બંધ ન થાય! આજલગી તો શિખવવાને ગવૈયો જ આવતો હતો; પણ હવે પેલી મુઠ ડાણ આવે છે તે? લોક તો મને જાણે પીખી જ નાખે છે. બૈરાંને શિખવવાને પુરૂષ ગવૈયાઓ જાય છે—મોટા ખાં સાહેબો સુદ્ધાં જાય છે—પણ અહિંનું જગત તો ઉલટું જ ખુલે છે!

સંજીવ—તું બૂલે છે; સ્ત્રીઓને બહુમાન અપાયલું જોઈને તારા જેવી સ્ત્રીને તો ઉલટો આનંદ થવો જોઈએ. પરીક્ષામાં મેં જેમ એ લોકને ખુશખુશાલ આગળ જવા દીધા, તેમ ગાવામાંયે તેમને ગુરૂસ્થાન આપ્યું છે. મારા આ નવીન સુધારા માટે તારે તો મને ઉલટાં અભિનંદન દેવાં ધટે.

સુધા—જુઓ, તમે મને સાવ સ્પષ્ટ વાત સુજાવી દેવાની ફરજ પાડો છો, હંકે! ખોલો તે નાયકશ્ચ છે ને?

સંજીવ—એશક, તે ગાનારાઓની નાયકા છે, અને સમસ્ત દેશમાં એના જેવું સંગીતજ્ઞાન બીજા કોને છે ?

સુધા—તે હું શું જાણું ? પણ એટલું તો ખરૂંને, કે ગાતાંજ શીખવું હોય તો ગવૈયા પાસે શીખવું જોઈએ. પણ આતો મુઠ-

સંજીવ—ખબરદાર, મારા ઉસ્તાદને ગાળ દેશે તે મારાથી નહિ સાંખી શકાય, સમજ ?

સુધા—ઉસ્તાદ તો આગાદ ! પીટી પૈસાખાઉ !

સંજીવ—સંગીત શીખવવા માટે તે એક પૈસાની પણ આશા રાખતી નથી.

સુધા—સંગીતનું તેણે સદાવ્રત ખોલ્યું હશે ! બધું સમજું છું. કાંઈ બોટમામી નથી, સમજ્યાને ? એવી વેશ્યા મારે આગણે ન જોઈએ !

સંજીવ—તારે આંગણે ? ત્યારે આ ધર મારું નહિ ? ઠીક છે; તો અમે જ એને આંગણે જપ્તશું હવેથી.

સુધા—જવા દઇશ તો ને ? આવા ઢંગ મને નહિ પરવડે.

સંજીવ—વાહરે સ્ત્રીરવભાવ ! અરે ! એ તો મારા આપુની દાદીની દાદીની જગ્યાએ શોભે એમ છે.

સુધા—એ કાંઈ એટલી બધી ડોશી નથી. ગાવાનું શીખવું છે તો અહીં મારી નજર સામે જે શિક્ષણ લેવું હોય તે જ્યો; અને બીજું સાંભળ્યું કે ?—સર્જેરાવ બાપા આવેલા છે. માટે ચાર દિવસ તમારે સંગીતશિક્ષણ બંધ રહેશે તો ચાલશે.

સંજીવ—અત્યાર સુધી સર્જેરાવ ‘ગાડીયાન’ હતા. હવે હું સગીર મટી વયમાં આવ્યો, તે મારી-મિશ્રિત હવે મને પાછી સોંપનાર

છે, તેથીજ, મને લાગે છે, ગાડીયનગિરીનેા અધિકાર તું તારા પોતાના હાથમાં લેવા લાગી છે ! તે કાંઈ ચાલશે નહિ. આ હું આમ પેટી વગાડતો બેસીશ, કોણ મને અટકાવે છે તે જોઈ તો ખરો ?

[સર્જેરાવ પ્રવેશ કરે છે. સર્જેરાવ જાતે મરાઠો (ક્ષત્રિય) છે. એનું વય આશરે પંચાવન વર્ષનું છે. ચહેરા પર કરચલિયો વળેલી છે, તો પણ મુખમુદ્રા ગંભીર છે. એણે શેરવાની સુરવાળ પહેરેલી છે અને માથે વડોદરાશાહી રાતી પાલડી પહેરેલી છે. શેરવાની પર જરીનેા દુપટો, સામાન્ય રીતે બ્રાહ્મણીઆ ઢાંખે ઓઢેલો છે.]

સર્જેરાવ—વાહ ! આખો દિવસ પેટી જ વગાડતો લાગે છે ?

સંજીવ—કેમ લલા ? કોઈ કોઈ વેળા દિવસ્યા લાંબને પણ થોડો વખત બેસું છું. તબલા...સીતાર પણ કાંઈ બિલકુલ બાળુએ નાખી મુક્યા નથી.

સર્જેરાવ—સંજીવ, બેટા, તું સમજણો થયો. આવી મૂર્ખાઈ હવે તને ન શોભે. જો પેલી તારી વહુ, કેવા ઉતરેલે ચહેરે ઉભી રહી છે ?

સંજીવ—તે તદ્દન મેથેમેટીશીયન છે, બાબાસાહેબ ! વિલાયત મોકલી હોય તો સિનીયર રેંગમ્સ્ટર પણ થઈ આવે; એટલો બધો એને ગાયન માટે તિરસ્કાર છે.

સર્જેરાવ—આ શું ? આટલી વયે હવે હું તમને લઈું એ અયોગ્ય કહેવાય. હું જાતે મરાઠો. તમારા બાપુના પ્રેમને લઈને તમારો ગાડીયન થયો. તમારો બ્રાહ્મણોનો વહેવાર આજ સુધી બ્રાહ્મણોની રીત પ્રમાણે ચલાવ્યો. કોઈયે મને બઢનામ કીધો નથી. તમે પણ આજ લગી માઈ વચન ઉઠાપ્યું નથી. તમારા લાડકોડ પૂરવા માટે આ આઠ વર્ષમાં મેં તમને કોઈ પણ વાતમાં નિષ્કારણ આડખીલી નાખી નથી; પણ હવે પછી જો તમે આમ જ કરવા માંડો, તો મારા શિક્ષણથી, તમે સગીર મઠી વયમાં આવતાં જ બગડ્યા, એવો મારા

પર આરોપ આવે કે નહિ ? આજે ચામર્સ (Chalmers) સાહેબ આવવાના છે. તે તમારા બાપુએ સ્થાપેલી બેંકના ઘણા જુના મેનેજર છે.

સંજીવ--ભોગ મળ્યા ! ફરી પાછો ગણિતનો સવાલ આવવાનો ! સર્જેરાવ બાબા, મહેરબાની કરો. ગમે તે કહો, પણ આપણી પાસે રૂપિયા, આના પાછની વાત નહિ જોઈએ. ચામર્સ સાહેબ આવશે તેમને પણ હું એજ કહેવાનો.

સુધા--ગમે તેમ બરડી મારવાનું નથી, હં કે ! ઘરની ઇજ્જત પર પાસે સાચવવી જોઈએ એમ તમને નથી સમજતું ?

સંજીવ--તો પછી તેમને એમ જ કહીશ, કે હું સગીર જ છું. સમજણો થવાને મને હજી ત્રીસ ચાળીશ વર્ષ ભાગશે. બેંકના વહિવટ સંબંધમાં અગાઉની મારફત સર્જેરાવ બાબા સાથેનો જ વહેવાર ચાલુ રાખો.

સર્જેરાવ--સુધા, અહીં આવ બેટા, આ તપલા પેટી અંદર લઈ જઈને મુક જોઈ (સર્જેરાવ પણ ગણિતશાસ્ત્રી હતા શું ? બિચારી સુધાએ મોટેરાંતો હુકમ માન્ય કીધો.) સંજીવ, ચામર્સ સાહેબ મોટા સજ્જન માણસ છે. (બેંકના મેનેજર હમેશાં સજ્જન જ હોય છે) યુરોપીઅન લોકમાં એવો પ્રેમાળ માણસ કવચિત જ જોવામાં આવશે. (કેવું અજ્ઞાન ! બધા જ યુરોપીઅનો કાંઈ પ્રેમાળ નથી હોતા !) આપણી બેંકની એમને બહુ કાળજી છે....

સંજીવ--શામાશ ! તો તો મારે કશું જ જોવાનું રહેતું નથી.

સર્જેરાવ--કેમ નહિ ? આપણો વહિવટ આપણે જ સંભાળવો જોઈએ. બીજાને ખોખે પાણી પીરાયી તરસ છીપતી નથી. એથી તો કદાચ બીજાની બુદ્ધિ પણ બ્રષ્ટ થાય. સંજીવ, આવી જીદ હવે તને ળાજતી નથી. ફરી એની એજ વાત આવી. આ સુદ્ધા બે વખત આવો ઘોંટાળો થયો.

સંજીવ--સર્જેરાવ જાગ્યા, એ ઘોંટાળો જ કાઢી નાખો. હું હતો તેવો જ હજી સગીર છું. કરો, તમારે ને મારે આ બધી પંચાત શું કરવા જોઈએ? હું સગીર છું. તમે મારા પાલક છો. શામર્સ સાહેબને પણ એમ જ કહો. આજ લગી મેં તે મને કદી જોયા નથી, હવે પછી જોવાની મારી ઇચ્છા નથી. એમની સાથે મને પુરું ઇંગ્લેન્ડ સુધી બોલતાં આવડવાનું નથી.

સર્જેરાવ--એની રીકર તારે ન કરવી. એમને મરાડી બાંધી સારી રીતે બોલતાં આવડે છે.

સંજીવ--મરાડી નહિ અને ઇંગ્લેન્ડ પણ નહિ. હું મારે અંદર જમને દિલ્લેશ્યા વગાડતો બેસું છું. જોહરાખાઈ આવે તો તેમને અંદર મોકલી આપજો એટલે પત્યું.

સર્જેરાવ--જોહરાખાઈ? જોહરાખાઈ કોણ?

(જોન શામર્સ આવે છે. શામર્સ બીજા સાહેબોના જોવાંજ સાહેબ હોઈ તેનું વર્ણન કરવું અસ્થાને ગણાય. પ્રાંતિક ભેદને લીધે હિંદીઓમાં છે તેવો એમના પોષાકમાં ભેદ ક્યાં હોય છે? એમનું વય આશરે ચાલીસ વર્ષનું છે. અંદર આવતાં જ એ આમતેમ જોવા લાગે છે. પુનામાં હેટસ્ટેન્ડના પ્રચારનો પગપેસારો હજી થએલો ન હોવાની ખુસી પર લાકડી--ગોપી મુકાને તેમણે સર્જેરાવની સાથે હસ્તધુનન કર્યું.)

સંજીવ--ચા...લો, જવાબ આપવામાંથી તો છુટ્યો. (ડાબી બાજુના દરવાજેથી અંદર પ્રવેશવા જાય છે.)

સર્જેરાવ--Good day Mr. Chalmers (સંજીવરાવને

પકડી આણીને) આ અમારા સંજીવરાવ, તમારી બેંકના સંસ્થાપકના ચિંરજીવી, અને બેંકના હાલના માલિક.

શામર્સ—Glad to see you, my boy! સાહે સાહે-બની આજાદ બીજી પ્રતિમા જ રૂખાય છે !

સંજીવ—Glad to see you મીસ્ટર ચામાર્સ (શામર્સ ચમકે છે) સર્જેરાવ બાબા, ઉચ્ચાર ચુક્યો લાગે છે ! (આ ખોટો ઉચ્ચાર જાણી જોષને નહોતો કરેલો થું ?) મેં સ્પેક્લીંગ પ્રમાણે ઉચ્ચાર કર્યો. આ ઈંગ્લીશના સ્પેક્લીંગો જ ભારે અણબડ !

શામર્સ—કંઈ હરકટ નહિ...કંઈ હરકટ નહિ. મુંબઈ આવીને રહેશો, કે બધા ઉચ્ચાર આપોઆપ સાફ સુધરી જશે. મને જ જુઓને, ત્રિલાયટી માનમ, પત્ર મરાઠી કેટલું સુંડર બોલું છું. What do you think Mr. Salvi ?

સર્જેરાવ—વાહ ! વાહ ! એમાં કાંઈ પૂછવાનું હોય ? આપનું મરાઠી અરસલ મરાઠાને પણ શરમાવે.

સંજીવ—હું હવે જાઉં છું. મારું માથું દુઃખે છે. (જવા માંડે છે.)

શામર્સ—Wait a minute, please: મીસ્ટર સાલવી, બેંકનો વહીવટ હવે પછી આ એમની સહીદી હવે જોષએ. નિડાન એમની સહીનો ઓથોરીટી લેટર તો મને મળવો જ જોષએ. આજ ટણુ ડિવસની ટમામ આયટમે એમની એમ સ્ટેડીંગ રાખવી પડી છે. સંજીવરાવ, તમારી સહીની મને જરૂર છે.

સંજીવ—મારી સહીનો એક સિક્કો બનાવી દ્યો. રોજ રોજ

સહી કરવાની મને પુરસદ ક્યાં છે ? તમે મુંબઈમાં, હું અહિંયાં-પુનામાં...

શામસી—ટમે મુંબઈ જ આવો. મારી નજર આગળ ટમારું રહેવાનું થશે, કે ટમે ભાષામાં ઇંગ્લીશમેનોને પણ છક્ક કરી નાખશે.

સંજીવ—(સ્વગત) શક્ય છે. હાલમાં જ જો હું ઇંગ્લીશ બોલવા માંડું તો ઇંગ્લીશમેનો પણ છક્ક થઈ જાય. પણ એમને છક્ક કરી નાખવાનો મેં હજી નિશ્ચય કર્યો નથી. (ઝહેર) મીસ્ટર ચામાર-નહિ શામા-નહિ શામસી, તમને ગાતાં આવડે છે કે હં ?

શામસી—Of course, music is my sole pleasure in life.

સંજીવ—મરાઠી કે હિંદી ?

શામસી—Of course ! મરાઠી નહિ પણ હિંદી ગાયન મને સારી રીતે સમજાય છે.

સર્જેરાવ—ચહા હાવવાને કોઇને કહ્યું કે ? (ખંડુ ચહા હાવીને ટેબલ પર મુકે છે. બંને જણ પીતા માંડે છે.) આ પુનામાં કેફસ પણ સારાં મળતાં નથી.

શામસી—મને માત્ર ચહા બસ છે. Now to business...

સંજીવ—સારા કેક્સો મંગાવું છું, હં ! (સર્જેરાવના કાનમાં) હવે હું અહીં આવવાનો નથી, હં ! રૂપિયા...આના...પાઇ ! હંબગ ! હું જીવું એવી તમારી ઇચ્છા છે ને ? હું આવવાનો નથી. જોહરાગાઇ આવે તો તેમને અંદર મોકલાવજો.

સર્જેરાવ—એ જોહરાગાઇ કોણ ? (સંજીવરાવ ડાબી બાજુના દરવાજાથી દોડતો અંદર જાય છે.) છોકરો ચક્કમ છે. Fatherless

child એટલે લાડમાં ઉછેર્યો : બ્યવહારથી જરા ખીએ છે.

શામર્સ—ઢીમે ઢીમે સર્વ કાંઈ એની મેળે આવડસે. (અંદર પેરી વાગવા માંડે છે) ગાવાનો હંદ બહુ હોય એમ લાગે છે ! જો કે ગાવું કાંઈ ખરાબ નથી, માત્ર શિક્ષક યોગ્ય જોષએ.

(જોહરા પ્રવેશ કરે છે. તે વેશ્યા છે. ગ્રામોદ્ધારની પ્લેટા આ જોહરાબાઈની જ હશે એમ ખાત્રીથી કહી શકાય નહિ. એનું વય પણ ચોક્કસ કહી શકાય નહિ; અને કષ્ટ વેશ્યા પોતાની ઉમ્મર ખરી કહેશે ? જોવામાં તે ત્રીસ ચાલીસની વયમાંની દેખાતી હતી. તેના પહેરવેશ ખીજી વેશ્યાઓ પ્રમાણે જોકે ચટકદાર નહોતો. તોપણ સૌન્દર્યને શોભે એવો છતાં સાદો હતો. કપાળમાં ચાંદલો ન હોવાથી અને પોષાક પહેરવાની ઢબપરથી તે મુસલમાન હોવી જોષએ એમ લાગે ખરું, પણ બારીકાઈથી જોનારને તેના ચહેરા હિંદુ જેવો લાગતો.)

જોહરા—આદાબ, મહેરબાન, આદાબ ! સંજીવરાવ ક્યાં છે ?

સર્જેરાવ—આવો બેસો, આદાબ, આપ જ જોહરાબાઈ ને ?

જોહરા—સંજીવરાવ અંદર છે કે ?

સર્જેરાવ—આપ મુસલમાન હો એમ લાગે છે ! આપ જ સંજીવરાવને ગાતાં શીખવતાં લાગો છો ! તે કાલે મુંબઈ જનાર છે. કાલથી આપે આવવાની જરૂર થી. મહેતાજીને કહીને આપની બાકી રકમ હમણાં જ સુકતે કરાવી આપું છું. અરે કોણ છે ?—

જોહરા—મારી રકમ મુદત બાકી નથી. પૈસાની આશાએ હું ગાયન શીખવવાને આવતી જ નથી. હું પણ મુંબઈ જ જઈ છું, અને તેજ કહેવા સારૂ ખાસ આવી છું. સંજીવરાવનો મેળાપ ન થવા દેવો એવી જો તમારી ઇચ્છા હોય, તો મારો આટલો સંદેશો એમને કહેજો.

શામસી—ખાઇ, આમ ગુસ્સે ન થાવ. હું યુરૌપીઅન છું પણ મને સુદ્ધાં, આ રીટ જેમને આશ્ચર્ય લાગ્યું! આવા બાળક છોકરાને નાડે લગાડવાની ટડખીર રચવી એ ઠીક નહિ. કુળ શીલ જેવું જેમએ.

સર્જેરાવ—ખાઇ, આપ કળાનાં બારે પ્રેમી હશે, એ હું નાકબુલ કરતો નથી. પણ તમને કળાનો પ્રેમી બીજો કોઇ મળ્યો જ નહિ ? સંજીવરાવ જેવા કુમળા છોકરાને નરકના રસ્તે લઇ જવો—

જેહરા—અરસ—મેં બંધ કરેા. હું અહીં આવી એજ પહેલી ભૂલ કીધી. એક સ્ત્રી પુરૂષને શિક્ષણ આપે એ પુરૂષમતિના અભિ-માનને આઘાત કરનાર અને પુરૂષની સત્તાને કે તેના ન્યાયના શિખરને જમીનદોસ્ત કરનાર જ બેઝમિયાને લાગશે એમ મેં નહિ ધારેલું. અદનો ફર્જ હોય એવા ભાવથી એને મારો શાગિર્દ કરવો, એવી આશા રાખીને જ. એા છોટાસાહેબ, હું શીખવવાને આવતી હતી; આવું અપમાન સાંભળવાને નહિ !

સર્જેરાવ—(એને ન જોતાં) બંદગી, બિખીખન. બંદગી. હવે આપ પધારો. (જેહરાખાઇ મુખ્ય દરવાજેથી બહાર જવા માંડે છે. પ્રવેશ કરતો સંજીવરાવ તેને જતી અટકાવે છે.)

સંજીવ—આદાબ, ખાંસાહેબ, આદાબ ! આપયે, તશરીફ લાઇયે.

સર્જેરાવ—સંજીવરાવ, કાલે તમારે મુંબઇ જવાનું છે.

સંજીવ—આજ મારે તોડીની સુરાવટ મેળવવાની છે.

સર્જેરાવ—હવે તોડ કરવાનું શક્ય નથી, બલ્કે સંજીવરાવ, એ મોહને જ હવે તોડવો પડશે. સાહેબ સામે કદી પણ નહિ વાપરેલી ભાષા આ વખતે મને વાપરવાની ફરજ ન પાડેા.

જેહરા—કોઇના પણ મનના કચવાટનું કારણ બનવા હું ઇચ્છતી નથી. છોટાસાહેબ, મને જવા દો: હું પણ આજે મુંબઇ જ

જનાર છું. તમારું ત્યાંનું ઠેકાણું કહો. ધ્રુવ હશે તો હું તમને તાલીમ આપવાને ત્યાં કોઇપણ વખતે તૈયાર જ છું. (ખંડુ ફરી ચઢા લઇને આવે છે.)

સંજીવ—ઉભાં રહો, ચઢા પીને જ જવ.

સર્જેરાવ—જવા દે. એમને સંકેત થાય એવું શું કામ કરવું? (ચઢાનો કપ હાથમાં લઇને બાજુએ જાય છે. સાહેબો કરતાં હિંદી વેશ્યા અસ્પૃશ્યને?) અરે એ? પેલી બીજી ડીપાય અહીં લાવ જોઉં. (બીજા ટેબલ પર એસીને ચઢા પીવા માંડે છે.)

સંજીવ—કાંઈ નહિ. આ ટેબલ પર જ આપણે સર્વ ચઢા પીએ. (ધિક્કાર હોળે આવા જાણી તરફને) મી. ચામાર—ભુલ્યો ચામર્સ, તમને કંઈ હરકત નથીને?

ચામર્સ—She is a pros., Mr. Sathe !

જેહરા—No, I am not, I am only a pure musician.

સંજીવ—સુધા, તારે ચઢા પીવી છે ના? અદિયા આવ જોઉં.

સર્જેરાવ—સંજીવ, સંજીવ, આ શું? આજ તને આ થયું છે શું, હે? આજ લગી તેં કદી મને અપમાન કરનારો એક શબ્દ સુઢાં વાપર્યો નથી, અને આજ આ સાહેબ સામે...

સંજીવ—સાહેબના દર્શનથી જ મને આજ નવી રજૂતિ આવી છે!

ચામર્સ—મને આવું વર્તન કોઈ પન ડિવસ ગમવાનું નથી.

સંજીવ—ત્યારે તો તમે ઇંગ્લીશમેન નથી એમ જ હું કહીશ. કોઈ પણ ઇંગ્લીશમેન મારો આ બાબતમાં દોષ કાઢે એમ મને

હાગતું નથી. માનવમ્મમાજનો સાધારણ હક સુધાં મારે ભોગવો નહિ, એમ શું આપનું કહેવું છે ?

ગાયન ૧ *

જેહરાખાષ, ચહા લ્યો. લો સાહેબ, ચહા લ્યો.

જેહરા—અપમાનથી દુષિત થયેલી ચહા મને કેમ મીઠી લાગે ?
(ઉઠીને જવા માંડે છે.)

સંતુ—પુત્રને હાથે માતાનું અપમાન કદીયે થતું નથી. માતૃત્વના વાત્સલ્ય—શબ્દકોશમાં અપમાન શબ્દ હોતો જ નથી, અમ્મમાજન ! (તેનો હાથ પકડી એસાડી ચહા આપે છે.)

(સંતુ ચમાર પ્રવેશ કરે છે, અને બારણામાં ઉમ્મો રહે છે. સંતુની ઊમ્મર પીસતાળીશ વર્ષની છે. તે શરીરે મજબુત હોષ રંગે એકદમ ગોરો હતો. શરીરે એક પહેરણુ, ટુંકુ ધોતિયું અને માથે લાલ પાધડી; આ એનો પોષાકઃ કંકડામાં વીંટાળેલા જોડા બગલમાં તે એક જોડી એના હાથમાં હતી.)

સંતુ—જેહરાસાખ.

જેહરા—મને એ કેાણુ હાંક મારે છે ?

સંતુ—જેહરાસાખ, આ જોડા લાવ્યો છું.

* ગાયન ૧

(ભીમપલાસ-ત્રિતાલ-ગોરે મુખ સો મોરે)

જો કાં સજલા લોકાં મિળવાયા
અગંતિક જરિ મનીં વચનીં હી વાયા—ધ્રુ.
વચનિં જરી ચટુલ પટુતા વિચુણાં
વિરતી કુટિલ જનિં સદા ભાસમયી
નાશિ માયા—૧.

સર્જેરાવ—અરે એ ગદ્દા, પ્રથમ આધો જ, તારો પડછાયો પડે છે ને અહિંયાં ? આ જો—આ જો ! આ ટેબલ સુધી તારો પડછાયો પડ્યો છે. અરે એ ખંડુ-સંત્યા ! ખસી જ અહીંથી; અરે ખંડુ, આ જન્મ વિંટાળા લે—અહિં સુધી.

(ખંડુ જન્મ વિંટાળવા માંડે છે. સંજીવરાવ તે એચીને સરખી કરે છે ને ખંડુને અંદર જવા કહે છે.)

સંજીવ—પેલા જોડા અહિંયાં લાવો. આમ અંદર આવો.

સંતુ—શેઠસાખ., મને ગરીબને શું કરવા જોડા ખવડાવો છો ? હું ચમાર છું. પરમેશ્વરે મને ચમારના કુળમાં જન્મ આપ્યો. મારી ઈચ્છા વિરૂદ્ધ હું ચમારની જાતિમાં જન્મ્યો. જન્મતાં પહેલાં કાષ્ટએ મને પુછ્યું હોત, તો આ જાતમાં જન્મ લેવાને ગેં સાશ નાજ પાડી હોત. પણ હવે નિરૂપાય ! મારી જગ્યા આ ઓટલા નીચે છે. અહિંથી જ તમને આ જોડા આપું છું. (જોડા ફેંકે છે.) પસંદ ના પસંદ કરવા એ આપની મુન્સરી પર છે.

સંજીવ—થોડી ચહા લેશો કે સંતોખા ?

સંતુ—જોડા પસંદ પડે છે કે ?

સંજીવ—જોડા પસંદ પડ્યા એટલે જ પુછું છું, ચહા લેશો કે થોડી ? (એનો હાથ પકડીને અંદર લઇ જાય છે.)

સર્જેરાવ—આ તો ગજબ થયો ! નાયકજીને લાગીને અહીંયાં મારા માથે નચાવી; હવે આ ચમારને મારી છાતી પર બેસાડવાનો છે કે શું ?

સંજીવ—આ જોડા હમણાં જ મને મળ્યાને ? સંતોખા, જોડા ભારે પુણ્યશાળી—ભારે પરાક્રમી છે. તે પગ નીચે ચગદવા કરતાં

આમ મસ્તક પર ધારણ કર્યા—

સર્જેરાવ—નાખ-જોડા નીચે ઝીંટી દે! ખંડ્યા, પ્રથમ આ બધી મ્હા લઇ જઇને બહાર ગટરમાં ફેંકી દે. આ બ્રાહ્મણ-આ બ્રાહ્મણ, સમજ્યાને સાહેબ-હવે અમને મરાઠાઓને પણ સ્વરભાવવા લાગ્યા છે. આ બ્રાહ્મણો આમ બહેંક્યા-આ બ્રાહ્મણો આમ બ્રષ્ટ થયા-શું કહું જોહરાબાઈ, મારું મરાઠાનું લોહી આમ ઉકળવા માંડે છે. ને તમે તો આ છોકરાના મોંમાં છાણું ચાપો છો! (શ્રાવણીમાં કરવાનો સંકલ્પ આ વેશ્યાને શી રીતે સમજાય? જોહરાબાઈ ઉપરનો પહેલાંનો ગુસ્સો ડામો ત્રિકુલ્લ કેવી રીતે ભુલી ગયો?) અરે, બધા લોકો કહેશે, આ મરાઠાએ જ આ છોકરાને બગાડ્યો! મને આવો બ્રષ્ટાચાર કદીયે ગમનાર નથી.

જોહરા—છોટેસાહેબ-વડિલ માણસો આગળ દુરાગ્રહ કરવો નહિ. હું તમને કહું છું; મારું સાંભળો. સૌ કોઇને પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે ચાલવું એજ સારું. (પણ ધર્મની વ્યાખ્યા શી? શું ધર્મ એટલે રૂઢિ?) વડિલનો શાપ કુળનો નાશ કરે છે.

ગાયન (૨)*

* ગાયન ૨

(બિહાગ; ત્રિતાલ-તોં તાના ઘંટ્રે તરેનાં)

જો ગુરુજન વચાલા ન માની,

વિવાદા જો આણી

સદા, ત્યા બ્રમાને

કુટિલ કુમતિ મલિન કપટિ જગિં ફસવિતિ-ધ્રુવ

ગમત વિમત વડિલિં યદા

કરી મનન તયા ભય ન

અનુગત નિજ મતિં કરિ જન સુજન ગણુનિ-૧

સંતોખા, હવે તમે જવ. તમારૂં અપમાન થયું હોય તો દર-
ગુજર કરજો.

સંતુ—હું તો બાઈસાળ, તમારા પગનો જોડો. પગના જોડા
ચગદાયા કે તે આનંદથી ખખડે છે. જોડાવાળા હાથે દેવમંદિરના
દરવાજા ચમાર સુધાં ઉઘાડતો નથી. ઝિઝિસાળ; આ હાથે જ અમે
જોડા બનાવીએ છીએ. દેવને ત્યાં ચામડાનાં પુલો પણ મંજુર થાય
છે. છોડેસાળ, ધન્યવાદ—આ સંતુ ચમાર તમારા પગનો જોડો છે.
ચગદી નાખશે તો જ એનું આયુષ્ય વધશે. પુલો માથા પર ચઢે છે,
છોકરાને પણ ઉંચકી માથા પર ભેસાડાય છે. જીવતાં છોકરાંના
ચામડાની માણસને છીંટ આવતી નથી, દેવને પણ તેની છીંટ નથી.
જીવતી ગાયનું દુધ દેવના નૈવેદ્યમાં ચાડે છે, પણ મરેલી ગાયનું
ઉપયોગી ચામડું જીવતા માણસને પણ ઓટલા નીચે ઉભા રખાવે છે!

શામર્સ—યુ સુવર—

સંતુ—કાણુ ? તું ?

શામર્સ—ચુપ. જડા બાટ મટ કરો. જખાનસે એક લક
જ બી મટ નીકાલો. ગદ્દેકી ઔઝાડ.

સંતુ—આપના પિતાની પણ મને ખબર છે. મારા પિતા ગદ્દા
નહોતા એટલે જ મારે આમ પડછાયાથી ખ્હીવું પડે છે. જોહાર
માય બાપ, ખાવિંદ, જોહાર! ઝિઝિસાળ, આપના પગ પર માથું
અહિં દુરથી જ મુકું છું. (જાય છે.)

સંજીવ--(એક મિનિટની સ્તબ્ધતાનો લાંબ કરીને) સાંભળ્યું
સર્જેરાવ બાબા. મનપર કાંઈ અસર થઈ કે ? અમ્માજનન, પેલી
તોડીના 'તરાણા' કહો જોઈ મને. (ગાવા માંડે છે.)

શામર્સ—Has he gone mad ?

સર્જેરાવ—મેડ ! હવે એ સમજણો થયો. સ્વતંત્ર થયો ! ધમંડ ચડવા માંડ્યું ! અરે છોકરા, હું હતો તો આજે તું અહિંયાં છે. નહિતર આ બધી દોલતનાં ફનાફાતિયાં થઇ ગયાં હોત. ચાલો સાહેબ, આ પાપ હવે તમારે ગળે જ ઝાળવું છું.

સંજીવ—સા રે ગ મ ધ નિ સા—રે સા નિ ધ પ મ ગ રે સા. ધ નિ—સા રે ગ, બીનસમજણો કે સમજણો થયો તોપણ ધનિ—સારેગ. સર્જેરાવ બાબા, સાહેબ માથે મુંબઇ જવાની અમારી પૂર્ણ સંમતિ છે.

સર્જેરાવ—જોહરાબાઇ, મને લાગે છે કે તમે પણ એને સંગીત શીખવવા મુંબઇ આવતાં રહો. (આ ગોધામૃતનું પરિણામ ! એમાં અમાર કરતાં વેશ્યા વધારે ઉજ્જવળ, આ તો સિદ્ધાંત જ છે !) ચાલો સાહેબ, બેંકના મુખ્યત્વારનામાનો દસ્તાવેજ પહેલાં તૈયાર કરી લઇએ.

શામર્સ—Good day—Good day all of you.

(બન્ને જણા ડાબા દરવાજેથી બરમાં જાય છે).

જોહરા—છોરેસાહેબ, અવિચારથી સુધારો થતો નથી. અત્યાચારથી પણ સુધારો થતો નથી. પ્રત્યેકને તે રીતસર સમજાઇ ગયા સિવાય તેની આંખ ઉઘડનાર નથી. હુ શું કહું છું તે સમજાય છે ને ?

સંજીવ—ધ નિ સા રે ગ. અમ્માજનન—ધ નિ—સા રે ગ. હું પણ હવે ધનિ જ થઇશ. ભુલ્યો, બુડ્યો તો બેદતર. બીજાને ખોખે પાણી પીને જીવવા કરતાં પોતાની ભુલથી, ગળે સોસ પડીને મરી જઇએ તો શું ખોટું ? તૈયારી તોયે હુંજ; બુડ્યો તો પણ મારી જવાબદારી મારા પર. અમ્માજનન, અર્ધા કલાક અગાઉ હું સગીર હતો. આ ક્ષણેજ હું સગીર મટી વયમાં આવ્યો. હવે મને એક અટપટો રાગ કહો જોઉં. સુધા-સુધા-(સુધા આવે છે) સાંભળ્યું કે ? હું હવે સમજણો થયો, હવે હું પુખ્ત વયની બુદ્ધિના જોરે તને કહું છું.

મારા ગાવાનાં સવળાં સાધનો જેવી લાઠ ગઇ હતી તેવીજ અહીંયાં લાવીને રજુ કરી દે. (સુધા જાય છે.)

ધનિ—સારે ગા ! વા ! અમ્માજન. તોડી જેવો બીજો મધુર રાગજ નહિ. સમયકાળ જુઓ નહિ. આ પ્રદોષ સમયે જ હું હવે તોડી છેડીશ. (સુધા વાજાંત્રો લાવીને ખડકે છે.)

જેહરા—હવે રહેવા દો. આજ તાલિમ જ બંધ. માફ મન તદ્દન ઉદાસ થઇ ગયું છે. તોડીનો સુર છેડીશ તોયે આંખમાં આંસુ આવતાં બંધ થનાર નથી.

સંજીવ—કંઈ દરકત નહિ. બધાજ તોડી ગાતાં રડીયે. સુધા, આવ; હું હવે તારો ઉસ્તાદ. તને પણ તોડી શિખવું. (ગાતાં ગાતાં સંજીવરાવ તંબુરો વગાડવા માંડે છે. સુધા પાસે બેસે છે. સર્જેરાવ આવે છે અને આ દ્રવ્ય જોઇને સ્થંભી જાય છે.)

પ્રથમાંકનો

પદ્ધતી

પદ્ધતી

છે.

અં ક બી જો

૨૭૫ : જોહરાબાઇના મુંબઇના અંગલામાંનું દિવાનખાનું

પાત્રો : જોહરા, ભૈયો, જિની, સંતુ, સંજીવ અને સુધા વ.

દૃશ્ય :

[દિવાનખાનામાં ગુલામી રંગ લગાડેલો છે. બરોબર વચ્ચે દરવાજો છે અને બન્ને બાજુએ બે મોટી ખારીઓ છે. આ દરવાજામાંથી બીજા ઘરોના દર્જાનનો ભાગ જોવામાં આવે છે. દરવાજાની સામે અગાશીનો કઠેરો બહારના દાદર સાથે મળેલો છે. તે કઠેરા પર પુલોના કુંડા મુકેલા છે. જમણી બાજુની ખારી પાસે વિજળીની ઘંટડી છે, દિવાનખાનાની ડાબી બાજુએ બાજુના હોલમાં જવાનો મોટો કમાનવાળો દરવાજો છે. બારણાં હોવા છતાં એને પડદો લગાડેલો છે. જમણી બાજુએ પણ એક એવો દરવાજો છે, જ્યાંથી બાજુના દાદર પર જવાનો રસ્તો છે. દરવાજા આગળ એક ટેબલ છે અને એની આસપાસ થોડી ખુર્સીઓ પડેલી છે. ટેબલની આગળ સેતરંજી પાથરીને સામે પાનદાન મુકેલું છે. બન્ને બાજુએ નાની બેઠકો પર કુલઝાડના કુંડાઓ છે. સેતરંજીના પાછા છેડા પર બે બાજુએ બે કાચ છે. દરેક કાચની પછવાડે ફેટલીએક ખુર્સીઓ મુકેલી જોવામાં આવે છે. બીંત પર ટાંગેલી છબીઓમાં ફેટલીએક રવિવર્માની હોઇ, સ્વામિ રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામિ વિવેકાનંદ, લોકમાન્ય ટિળક, અને મહાત્મા ગાંધી એઓના ફોટા મુખ્યત્વે જોવામાં આવે છે. જોહરાબાઇ ખારીમાં બેસીને, નીચે કાઇ ભિખારી લાવણી ગાય છે, તે સાંભળે છે. દિવાનખાનાની બન્ને બિંતો પર વિજળીના દિવાના બેકેટસ લગાડેલા છે અને વચમાં વિજળીનું ઝુમ્મર ટાંગેલું છે; તે પણ એમાંના દિવા પેટાવેલા નથી. અંદર અંધારૂ હોવાથી રસ્તાપરના

દિવાના બારીક કિરણો બારીમાં બેઠેલી જોહરાબાઇના મોઢાપર પડે છે અને એને લીધે તેનો ચહેરો તદ્દન ખિન્ન દેખાય છે. આ બારીની નીચેજ બહાર એક છોકરી રસ્તાપર બેસીને ગાયનો ગાય છે. તેની સાથેના બે છોકરાઓ તબક્કા પેટી વગાડે છે અને કંઇક પ્રેક્ષકો આનુઆનુ જમા થયેલા છે. આ દેખાવ જોહરાબાઇને બારીમાંથી દેખાય છે, કંઇક વેળા ગાયન સાંભળ્યા પછી તે દિવાનખાનાના દિવાઓની સ્વીચ દાબે છે અને બૌયાને હાંક મારે છે. તેનો આ વખતનો પોષાક તદ્દન સાદો હોઇ કપાળમાં બારીક ચાંદ્રો કરેલો જોવામાં આવે છે. ભૈયો અંદર આવ્યા પછી-]

*

*

*

જોહરા-ભૈયાજી, નીચે ગાયન કાણુ ગાય છે ?

ભૈયો-હાં-જી હુજુર.

જોહરા-એઓને ઉપર લઈ આવો.

(ભૈયો જાય છે. થોડી વાર બહારનું ગાયન બંધ પડે છે. ૧૨૦ શરૂ થાય છે. જોહરા બારી પરથી ઉડીને દરવાજા સુધી જાય છે, ૧૨૦ બારી પર બેસે છે અને ભૈયો પાછો આવતાંજ જમણી બાજુના કાચ પર જમને બેસે છે.)

ભૈયો-(દાખલ થઇને) જી હુજુર.

જોહરા-જી હુજુર શું ? એ લોકને ઉપર નહિ લાગ્યો ?

ભૈયો-જી હુજુર.

જોહરા-ઉપર લઈ આવો-એઓને હમણાં હમણાં લઈ આવો.

ભૈયો-જી હુજુર (ત્યાંજ ઉભો રહે છે.)

જેહરા-હજી ગયા નહિ ?

બૈયો-જી હુજુર (મુજરો કરીને ઉભો રહે છે.)

જેહરા- જી હુજુર કહું એટલે હુકમનો અમલ થઈ ગયો નહિ ?

બૈયો-જી હુજુર (જેહરા ગુસ્સામાં પગ અક્ષણે છે.) એ મહેતરકી લડકી છે.

જેહરા-હશે. એને ઉપર લઈ આવો.

(જી હુજુર કરીને બૈયો જાય છે. જેહરા ફરી ખારીમાંથી નીચે જોવા માંડે છે. ગાયન બંધ થાય છે. જેહરા ફરી પાછી આવીને જમણી બાજુના કોચ પર બેસે છે. બૈયો, જિની અને તબલા પેટી લઈને બે છોકરાઓ આવે છે. જિની મહારની છોકરી. તેના પોષાકમાં શું હોય ? એક શાટેલું લુગડું કચ્છો મારી પહેરેલું; શરીરે એક ફાટેલી ચોળી, ચહેરો ધુળથી બરેલો, વાળ વિખરાયેલા ! જેહરા ઇશ્વારતથી તેને બેસવાને કહે છે. તે ગભરાતી ઉભી રહે છે. બૈયો આગળ આવી મુજરો કરીને ઉભો રહે છે.)

જેહરા-કેમ બલા ?

બૈયો-જી હુજુર ! વો મહેતરકી લડકી છે. ઉપરતો લાયા હું, લૈકીન મેં જના ચહાતા હું.

જેહરા-તમારે ગાયન સાંભળવું નહિ હોય તો જવ. નીચે દેવડી પર બેસો.

બૈયો-જી હુજુર. મેં છુટી ચહાતા હું.

જેહરા-કેટલા દિવસની ?

બૈયો-મેં બિલકુલ છુટી ચહાતા હું. આપકા મકાન અબિ બ્રષ્ટ હવા છે. ઇસકે બાદ જ્યાં નોકરી કરના મુઝે થુરા માલુમ હોતા છે. કુસુર માફ ! જી હુજુર ! યે મેરા સોદા.

જેહરા—મહારની છોકરી આવ્યાથી ધર વટલાઇ ગયું કહો છો ? ભૈયાજી, હું કોણ છું ?

ભૈયો—જી હુજુર. હુજુર-હુજુરકા પેશા નર્તકીકા હૈ.

જેહરા—હું નાયકણ છું.

ભૈયો—જી હુજુર.

જેહરા—હું જાતે હિંદુ હોઇ મુસલમાની ઢાંખે રહું છું, એ તમે જુઓ જ છો ?

ભૈયો—જી હુજુર.

જેહરા—અહિંયાં મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, હિંદુ, ઇસરાઇલ અધી જાતનાં માણસો મારું ગાણું સાંભળવાને આવે છે. (ભૈયો ચુપ ઉભો રહે છે) અરે એ છોકરી, હેઠે બેસ. તમેજી બેસો (ભૈયાને) આ છોકરી હિંદુ છે. કમરે છોકરી તારું નામ શું ?

જિની—જિની.

જેહરા—તું હિંદુ જ છે ને ? જુઓ ભૈયાજી, તે હા કહે છે. (જિનીને) તું રામને માને છે ? કૃષ્ણને ? શંકરને ?

જિની—અમારા ગામના દેવ શંકર જ છે, આઈ સાહેબ.

ભૈયો—મૈં બમન હું હુજુર.

જેહરા—લાગે છે કે આંહીણો શંકરને માનતા નહિ હોય ?

ભૈયો—વો મહેતરકી લડકી હૈ.

જેહરા—મારી જાત કય છે ?

ભૈયો—જી હુજુર !

જેહરા—બૈયાજી, હું નાયકજી છું. મારી જાત નથી. બધા હિંદુઓ મારી જાતના છે પણ હું કોઈની પણ જાતની નથી. હું બ્રાહ્મણ છું કે ? નહિ. ક્ષત્રિય ? નહિ. વૈશ્ય-શુદ્ર-અતિશુદ્ર-મહાર દેડ-ભંગી ? બોલોને ?

(દરેક પ્રશ્નના જવાબમાં ના જવાબોમાં બૈયાજી ગુંચવાતો અને માથું ખંજવાળતો, એક વખત જેહરાબાઈ તરફ જોઈ પછી જિની તરફ આંગળી કરીને કંઈ બોલવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યાંજ-)

જેહરા—તે ને ? તેની જાત છે. તે મહાર તો છે ? આજ છ વર્ષ થયાં તમે મારે ત્યાં નોકરી કરો છો ?

બૈયાજી—જી હજીર ! અત્યંત જી-દગીમેં-અલિતક દુનિયામે એસા માલિક કખી નહિ દેખા, હાં હજીર !—

જેહરા—એમ ? બોલરે છોકરી તારું ગાયન.

(બૈયાજીની સ્તુતિની તેના મનપર કાંઈયે અસર કેમ થઈ નહિ ?)

બૈયાજી—જી હજીર !—

જેહરા—ગાયન સાંભળવું છે કે બૈયાજી ? એસાને અહિંયા જ.

બૈયાજી—જી હજીર. મેરી તનખા ચુકતી કીજીયે હાં હજીર.

(મુજરો કરે છે. ઘંટડી વાગે છે.)

જેહરા—બહાર કાણુ આવ્યું છે ? જુઓ જોઈ બૈયાજી. (બૈયાજી જાય છે) કેમરે જિની, તું હમણાં લાવણી ગાતી હતી ને ?

જિની—જી. લાવણી ગાઈને પેટ ભરીએ છીએ બાઈ સાહેબ.

બૈયાજી—(પ્રવેશ કરીને) જી હજીર, આજ બહોત ખુરા દિન આયા હૈ. હાં હજીર ! વો ચમાર હૈ, હાં હજીર ! વો ચમાર હૈ.

જોહરા—તેને અંદર લઇ આવો (ભૈયો મુજરો કરીને ઉભો રહે છે) તેને અંદર તેડી આવો.

ભૈયો—જી હુજુર ! મૈં ખમ્મન હું. હાં હુજુર ! મૈં ખમ્મન હું ! જી હુજુર ! !

જોહરા—એને અંદર લઇ આવો અને મહેતાજી પાસેથી તમારો પગાર લઇને રળ લ્યો.

ભૈયો—હાં હુજુર—સિયાવર રામચંદર કી જય ! જી હુજુર—
(જાય છે)

જિની—લાવણી ગાઉં ?

જોહરા—જરા ઉભી રહે; પેલા મહેમાન આવે છે, એના આવ્યા પછી ગા. (ભૈયો સંતુ ચમારને લઇને આવે છે. ચાલતાં ચાલતાં મહારને કે ચમારને અડકી ન જવાય તેની સંભાળ લે છે. સોટા જોહરાખાઇ પાસે મુકે છે, મુજરો કરે છે, એક વખત જિની તરફ અને એક વેળા સંતુ તરફ જુએ છે. ફરી મુજરો કરી કપાળે હાથ મારતો ચાલ્યો જાય છે. સંતુનો પોષાક પહેલા અંકના જેવો જ છે. અંદર આવતાં જ તે ચક્રમની જેમ આમ તેમ જોતો ઉભો રહે છે)

જોહરા—એસો, સંતોખા, પેલા કાચ પર એસો.

સંતુ—અહિંયા ? કાચ પર ? અંદર આવતાં મારા પગ ઉપ-
ડતા નહોતા. મારા પોતાના ઘર સિવાય આજ લગી મેં કામને બારણે પગ મૂક્યો નહોતો. વા ! શું ઘર છે ? આવા પશુ ઘર હોય છે ખરા !

જોહરા—એસો પેલા કાચ પર.

(સંતુ ડાબી બાજુના કાચ પર બેસવાને જાય છે. અચકાય છે, બેસે છે. ફરી ઉઠે છે; હાથેરી કાચની ગાદી દાબી જુએ છે. હસે છે અને પકાંડી વાળીને કાચ ઉપર બેસે છે.)

જોહરા—ચાલ-છોકરી, તારી લાવણી ગા.

જિની--

ગાયન (લાવણી) ૩*

જેહરા—વાહ ! અતિ સુંદર.

(કેટલું આશ્ચર્ય ? જેહરાબાઈ જે વર્તમાનપત્રની પડદા પાછળની ટીકાકાર હોતે, કિંવા નાટકમંડળીઓની ચઢા પીતે એઓને બોધામૃત પાનારી મફતીયા પ્રેક્ષક હોત, તો ' અતિ સુંદર ' એમ તેણીએ કદી પણ કહ્યું નહોત, કારણકે લાવણી વ્યાકરણના દોષોથી ભરપુર હતી. હસ્ત દીર્ઘના દોષો પણ ધણા હતા. આ લાવણી લખનાર અશિક્ષીત જુનો પુરાણો કવિ હોવો જેમ્મએ, કિંવા ખુદ મહારાજ હોવો જેમ્મએ. આવી લાવણીને ' અતિ સુંદર ' કહેનાર જેહરાબાઈએ લાવણીની રચનાની સુંદરતા કરતાં જિનીના મધુર કંઠ પરજ વધુ લક્ષ આપેલું હોવું જેમ્મએ. આવાં નિર્માલ્ય કાવ્યો લિખારીઓના મોમાં જ શામે એ ખરું.)

* ગાયન ૩ [લાવણી]

શિક્ષંગણાચિ સ્વારી નિઘાલી, ગદી રસ્ત્યાવરી :

નટ લોકાંચી સાજિરી :

લાલામત ઢાલામત સોંગં સજવિલિં આપુલ્યા પરી :

ઢાળિતી અવર્ધા પાલખી વરી :

પોરભાવાનં જત વિસરલેં હારાચી મી નોવરી :

ધુસલેં પાલખીચ્યા શેજરી :

લાય માફની હાંકુન કાઢિલં રડત ચાલલેં ધરીં

તદાનેનં સુકલી માઝી જિજ્ઞારી (ચાલ)

સેજરી પાણી માગિતલં

કરવંટીંત ઓ તુનિ ઠેવલં જતીયં સુમરણુ ઝાલં :

નારબાચી આઈ હાતિં દિલી મોહ્યા લોકીં ભારી :

ઓસરી આમુચી સરદારી

જેહરા—કાણે શીખવી રે તને આ લાવણી? જુની નથી લાગતી? (કરી આશ્ચર્ય).

જિની—આ લાવણી ને? નવીજ છે. પોસ્ટ માસ્તર મામાએ જોડી આપી.

જેહરા—પોસ્ટ માસ્તર મામા? તારો મામા પોસ્ટ માસ્તર હતો શું? (અરેરે આ કેવું અઘાન! મહારોને હજી પોસ્ટ માસ્તર થવા જેટલું એ શિક્ષણ મળેલું નથી. આટલી પણ એને ખબર નથી ને?)

જિની—નહિ બાપ સાહેબ, અમારા ગામમાં એક પોસ્ટમાસ્તર હતા, એમને ગામના બધા લોકો-મહારનાં છોકરાં સુધ્ધાં મામા કહેતાં'તા. એક વખત લાવણી ગાવા પોસ્ટ ઓફીસ આગળ ગઈ'તી. મારી લાવણી આપણી જુનીજ હતી-હોનાજી બાળાવાળી. મામાએ કહ્યું કે છોકરીના મોંમાં આવી લાવણી શોભતી નથી. મને ઘરમાં લઈ જઈ-બિલકુલ દિવાનખાનામાં લઈ જઈ મને ને મારા બાપને જમવાનું પીરસ્યું. ચાર વર્ષ થવા આવ્યા આ વાતને. ગયે વર્ષે મારા બાપા ગુજરી ગયા, એટલે આ મુંબાઈમાં આવ્યા. આ એકજ લાવણી ગાઈને અમે પેટનું પુરું કરીએ છીએ. આ મારા બાપાએ મારો સાથ કરે છે. પરેલના લોકો મને સારા પૈસા આપે છે. અમે આજેજ પહેલી વખત આ બાજુએ આવ્યાં.

જેહરા--હાં સમજી. બસ. કેમકે છોડી, તું મારે ત્યાં રહેશે કે? તને ખાવાપીવાનું આપીશ. તારો અગજ પણ સારો લાગે છે, સારું ગાતાં પણ શીખવીશ. મને કોઈ છોકરું હોયું નથી. સમજી છોડી? આજથી તું મારી દીકરી. બાપા તમે જાવ, વચ્ચે વચ્ચે આની ખબર પૂછવા આવતા જાઓ.

(બિચારા જિનીના બાપાએ ગભરાયા. જિનીની સગવડ થઈ

પણ એ લોકનું શું ? એએએ જિનીને ઘસારત કરી અને 'અમારું શું ?' એમ ધીમેથી પુછ્યું. બીકણ જિની હવે સુમ થઇ ગઇ.)

જિની--પણ હું અહિંયા રહી તો આ લોકનાં પેટનું પુરું કેમ થશે ?

જોહરા--તમારીયે રહેવા ખાવાની વ્યવસ્થા હું કરીશ. દર પહેલી તારીખે આવી મહેતાજીને મળજો (છોકરાએ મુજરો કરીને જાય છે. જિની એને ખારણા સુધી જઈને વળાવે છે) કાણ છે ત્યાં ? (એક દાસી આવે છે) આ છોકરીને અંદર લઇ જા. નવડાવી લુંછીને ચોખ્ખી કર, નવી ચોળી ને લુગડું પહેરવાને આપ. વાળ ઝાળીને ઉલટો અંબોડો બાંધ, અને મોં પર સારી રીતે પાવડર લગાડી કરી અને ઘોખીના ધડીબંધ કપડાના જેવી સ્વચ્છ કરીને અહિંયા મોકલી દે. (દાસી જિનીને લઇને જાય છે.)

સંતુ--મહારની છોકરીને તમે પોતાની છોકરી તરીકે પાળશો ?

જોહરા--એમાં શું ખગડી ગયું ? મને જાતપાત ક્યાં છે ?

(વર્ણશ્રમની રચનામાં વારાંગનાઓની જાત મુકવી સ્મૃતિકારો બિલકુલ ભૂલી ગયા કેમ ? ચતુરવર્ણનો ઉલ્લેખ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ વટલેલો હતો. તે ગોવાળીયાઓના છોકરાના મોંની એંઠી જાસ પીતો હતો--મહારોને ઘેર કદાચિત જમ્યો હશે, તેથીજ ગીતામાં 'અતિશદ્ધ' આ પાંચમી વર્ણ લખવાનું એ ભૂલી ગયો. કદાચિત મહાર બીખારીઓના કૃષ્ણવર્ણનું એણે અભિમાન રાખ્યું હશે. અતિશુદ્ધને ભૂલી જનારને વારાંગનાની જાતિની શી પડી હોય ?)

સંતુ--ખરું છે. મહારની છોકરી નાયકજીને ત્યાં રહી તો તો પૂજવાને લાયક ઠરે છે. આજકાલ જાત છુપાવ્યા જેવું સુખ નથી. પ્રમાણિકપણે જે પોતાની જાત જણાવે છે તેને ગદરમાં સુદ્ધાં ઉભા

રહેવાને જગા મળતી નથી. તેજ જો વટમીને કિસ્તિસ્તાન થઇ જાય તો એને બેસવાને ખૂમી મળે છે. એવું છે આ હિંદુસ્તાન !

જેહરા--તમારી દુકાનનું ઠાડીયું ઠીક ચાલે છે ને ?

સંતૂ--આમ તમારો કેટલો ઉપકાર માનું ? પૂતેથી આ મુંબ-
ઇમાં લાવી મને નવી દુનિયા દેખાડી. હવે અહિંયાં મારી દુકાનમાં
આવનારા ધણીખરા આગળ પાછળ જોતા નથી. પણ પુનામાં-
જવા દો પુનાનું પુનામાં. તમારા પૈસા હવે જલદી ફેડી નાંખીશ,
હાલમાં વકરો સારો થાય છે--

જેહરા--મેં પૈસા માટે પુછ્યુંતું કે ?

સંતૂ--તે ખરું. પણ મારું વચન મારે પાળવું જોઇએ. પંદર
દિવસમાં કદી તમારી મુલાકાત લીધી નહિ--થું કહેશે એમ મનને
થયું--આ મુંબઇમાં માણસ ધધે ધાપે લાગ્યો, કે એને ફૂરસદ જેવું
મળતું જ નથી.

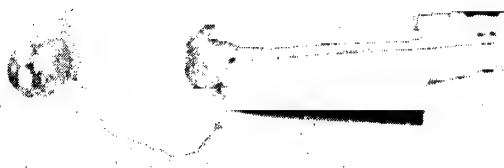
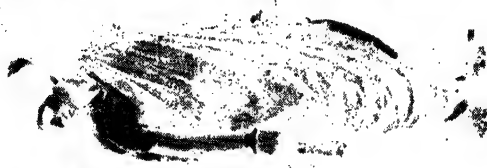
જેહરા--તમે કેમ નહિ આવ્યા, એમ પણ તમને પુછ્યું છે
કે ? તમારો ધધો સારો ચાલે તેમાંજ મને આનંદ છે.

સંતૂ--એકંદરે સારો ચાલશે એમ મને લાગે છે.--આજ હું
જે કામ માટે આવ્યો હતો તે ભારે મદત્તવનું છે. પુનામાં પ્રથમ
તમારી મુલાકાત થઇ તે દિવસે રાવસાહેબના ઘરે એક સાહેબ
આવ્યો હતો--

જેહરા--એમના મેનેજર છે એ. એના સંબંધમાં તમને કાંઇ
માહિતી હોય એમ લાગે છે !

સંતૂ--પુછજી માહિતી છે. પણ તે આમ ખુલ્લી રીતે કહેવા
જોવી નથી (ચુપ રહે છે)

REX

જોહરા--સંજીવરાવની બેંકને ઘોઠા પહોંચે એવું તો કાંઈ નથી ને ?

સંતૂ--કોણ કહી શકે ? પોતાનું આત્મીય સ્વમાન બુલ્લી જનાર માણસ પારકી બાબત આપણી પોતાની જ સમજી કેવી રીતે વર્તશે એ જરા વિચાર કરવા જેવી બાબત છે.

જોહરા--એટલે ? કાંઈ ઘાતમાત થવા જેવું તો નથીને ? (સંતૂ ચુપ રહે છે એ જોઈ તે આગળ વધે છે) મને કહેવા જેવું હોય તો કહો. સંજીવરાવના કથ્યાણ માટે મને બારે કાળજી રહે છે તેથી પુછું છું. એના પુરતુંજ જે કાંઈ હોય તે કહો, તે સિવાયની વાતોની મને જરૂર નથી.

સંતૂ--તમે કોણ ? જાતપાતનો સંબંધ નહિ. તમને સંજીવરાવ માટે આટલી કાળજી કાં ?

જોહરા--માતા પ્રેમથી વિમુખ થયેલો કોઈ નમાયો છોકરો જેવામાં આગ્યો, કે કોઈ પશુ અચ્ચાંડીન સ્ત્રીહૃદયને માતૃપ્રેમને ભ્રમણકા આવે છે.

* ગાયન (૪)

સંતૂ--તો સાંભળો. એ સાહેબ--કેવો વળી આ સાહેબ ?

(પડદામાં--અરે એ સાંભળ્યું નહિ ? અહિંયા ત્રાહિતના જેવું વર્તવાનું નથી)

* ગાયન ૪ [દુર્ગા; ત્રિવટ, માનો માનો માનો માનોજી]

નિધિ સુત વિધિ હૃદિં યા

પ્રુળી હે માયા

પરકા અપુલા માનાયા—ધ્રુ

લલના મનાજા સહસ્રુખ જાસેં યે છાયા—૧

આ અવાજ સંજીવરાવનો જ. રહેવા દો વાત. યે ફરી કાંઈ બીજી વખત કહીશ.

(સંજીવરાવ આવે છે. એનો પોષાક અત્યારે જુદો જ છે. શર્ટ પર એક ખમીસ, એક મફલર ગળામાં વિંટાળેલું છે. એના પર એક તપખીરી રંગનો સનમુદ્ર કાટ પહેરેલો છે. કેથ પોમેટ લગાડી દાબીને ઓળેલા છે. માથામાં એક મખમલની ઘડીવાળી ટોપી ગરદન તરફ ઝુકાવીને પહેરી છે. સુંવાળું મુલાયમ પોતનું ઘોતીયું અને પગમાં બોડા. વચલા દરવાજામાં ઉભો રહીને ચાલીની બીજી તરફ ઉભેલી કાંઈ વ્યક્તિ સાથે બોલે છે)

સંજીવ—હવે તારે પગે પડવાનું બાકી રહ્યું છે, તારે જવું હોય તો ખુશાલ જા. હું આવ્યો છું તો અહિંયા કલાકેક થોભ્યા સિવાય કંઈ આવવાનો નથી. (કાંઈ સાંભળ્યું એટલે) રસ્તો જડશે, નહિ ? ઠીક છે અહિં ઉપર આવ. હું નીકળું ત્યાં સુધી નરી વહુની જોમ આ પડદા પાછળ ઉભો રહે. વચ્ચે કાંઈ કાંઈ વખત ડોકિયું કરી જોશે તો મને કાંઈ હરકત નથી. ઓછામાં ઓછો અર્ધો કલાક અહિં બેડા સિવાય હું કાંઈ આવવાનો નથી.

બેડરા—કાણુ છે તમારી સાથે ? આમ બેસોને.

સંજીવ—આ બૈરાંઓ એટલે એવાંજ. સારી રીતે વર્તીએ તો પણ નડે છે, અને સારી રીતે ન વર્તીએ તોએ રડે છે અને રડાવે છે.

બેડરા—સુધાને સાથે તેડી લાવ્યા લાગે છે ? આ શું !

સંજીવ—એમાં શું બગડ્યું ? મારી સમજ મુજબ તો ઉલ્ટો ફેટલો સારો વિચાર ઠરે છે ! (બહાર ડોકિયું કરીને) અરે એ, બસ

થયું હવે. અહિં બીજું કામ નથી. (સુધાને હાથ પકડીને ખેંચી લાવે છે) વા ! જુઓ શુકની તારલી વાદળાની ઓથેથી ચમકી તે હવે તમે જ કહો ખાંસાહેબ, હું એને સાથે તેડી લાવ્યો એમાં એવું તે ખોટું શું કયું ? દાદર લગી આવી ત્યાં સુધી ઠેકાણું જ જણાવ્યું નહોતું. તેથી તો અહિં સુધી આવી.

જોહરા—ઐરાંઓને આમ ફસાવવાં એ ઠીક નહિ. આને તમે સાથે લાવ્યા તે ખરાબ કીધું કે સારું કીધું એ હું કેમ કહી શકું ? હું સ્ત્રી છું ખરી. પણ કોષ્ટની પત્ની નથી. પત્નીધર્મ મારા જેવી વારાંગનાને શી રીતે સમજાય ? પણ એકંદરે-કેમ સંતોખા તમારો શું મત છે ?

સંતુ—મિત્રને ઘેર કામ પણ જમ શકે-સાથે સ્ત્રીને પણ લમ જમ શકાય. પણ-તે આમ છે-એટલે...

સંજીવ—એટલે શું તે હું કહું છું. નાયકણને ઘેર જવું નહિ. પણ આ નાયકણ છે કે ? હવે કાં માથું નીચું નમાવ્યું ? બીજાંયે કારણ છે. ગૃહસ્થી ગમે તેવો હોય તો પણ એને ઘેર ઉજળો મોડે જમ શકાય છે, પણ નાયકણ આના જેવી બાળ બ્રહ્મચારિણી હોય તો પણ એના શુભેચ્છાથી ખાસિલા સોગંદને પણ લોકો ગાળ સમાન મણુશે. એટલા માટે જ નાયકણને ઘેર જતી વખતે આપણી બૈરીને પણ સાથે તેડી જવી એ સર્વથી ઉત્તમ. શક જવાનું કારણ જ નહિ.

સુધા—પણ મેં ક્યાં ના કહી ?

સંજીવ—અહિંયા ફરી નહિ જ. દરવાજાના ઉમરા આગળ શું બોલી હતી તે કહું કે હવે ?

સુધા—સ્ત્રીઓનાં મન પુરુષો સમજી શકતા નથી.

સંજીવ--કયુલ છે. હું અહિંયા એકલો આવું તો કોઇ પણ મારી નિંદા કરે, પરંતુ તું જર મધરાતે પણ જો અહિંયા એકલી આવે તો મને નથી લાગતું કે કોઇ તારી શકા કરે !

સુધા--મુવું જીજને હાડકુંયે છે કે ? હવે હું આવીને ? આગળ બોલવું બંધ કરો.

સંજીવ--નહિ આવતે તો કહેતે કોને ? હવે આવ ને અહિંયા આમ બેસ. પહેલાં ઉભી રહે, આ સંતુ બાપાને નમસ્કાર કર. મોંઢા સામું જુ' જોયા કરે છે ? નમસ્કાર કરને ?

સંતુ--હીક, પહેાંચ્યો મને નમસ્કાર. બ્રાહ્મણોના નમસ્કાર લખને હું કયા નરકનું સાધન બનું ?

સંજીવ--સ્વર્ગનું સાધન બને છે તે બ્રાહ્મણોને માટે (પુરાણોમાં આને આધાર છે કે ?)

જોહરા--ખરેખર, બંગાળમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસ નામના એક બ્રાહ્મણ હતા. હિંચ વર્ણોનું અભિમાન દુર થાય માટે એમણે એક જાંગીનું જાજર પોતાના માથાના લાંબા વાળથી બરાબર બે મહિના સુધી વાળ્યું (બધા ચુપ) દીકરી, એમને પગે લાગ, મોટેરાંઓના આશીર્વાદ લે.

(સુધા બહીતી બહીતી પાસે જાય છે અને ગર્દન પણ ન નમાવતાં નમસ્કાર કર્યાં જોતું કરે છે)

સુધા--હવે પત્યું ને ?

સંજીવ--સંકાય શા માટે ? સંતુ બાપા, પગપર માથું મુકું છું (આ કેવળ સંતુની ભાષાનું અનુકરણ. કોઇપણ હિંચ વર્ણુિય આમ કદી કહેશે નહિ.)

સંતુ—(સંજીવને ઉભો કરી એકદમ બેટી પડીને) આપુ, સો વર્ષનો થજો. હું તારા પગનો નેડો. તમારા નેડા બનાવીને હું પેટ ભરું છું. મને જ્ઞાનો પણ પડે છે મારા આપુલિયા !

સંજીવ—હવે ક્યાં લાગશે રે પોરી ? આવ, પણે લાગ. સંતુ-આમા, આમજ મને બેટીને ઉભા રહેજો. સુધા, પાંસઠ ડીઝીનેા એંગલ કરીને માથું નીચે નમાવ. આ જો. કંઈ પુરાણો પર તો નજર કર.

* ગાયન (૫)

જોહરા—આ બાબતમાં માત્ર વરે કહ્યું એટલે તે કરવું એમ માનતી નહિ. વરની સત્તા દેહપર, પણ પરમેશ્વરની સત્તા મન પર. તારી મનોદેવતા કહે તોજ માથું નમાવ, પણ દેહ પર સત્તા ચલાવનારા વરના શબ્દને માન આપવા માટે દેવને ફેંકી નહિ કેતી છોકરી, તારા અંતરમાંનો ઇશ્વર શું કહે છે ? (સુધાને કુમો બરાબ આવે છે. દેવ તો આવ્યા નથીને ?) ૨૩-૨૩, આમજ ૨૩, હૃદયમાં લાગણી થયા સિવાય આંખમાં આંસુ આવતાં નથી. હવે કેમ લાગે છે ? (સ્તબ્ધતા) દીકરી ? મહાત્મા ગાંધી વિષે તને ખબર છે ? પુનાની છે માટે પુછવું પડ્યું ! (સુધા માથું હલાવીને હા કહે છે) ખબર છે ! ઠીક. એમણે એક વખત એક મહારતું છોકરું ધરે આણ્યું; કહે છે કે તે વખતે તેમનાં પત્ની એમનાથી રીસાયાં હતા. મહારની છોકરીને ધરેલાવવા માટે એમણે પોતાની પ્રેમાળ કર્તુરબાથી છૂટા થવાની

* ગાયન (૫)

(શંકરા-ત્રિતાલ-‘ જન જન જન હુંક ’)

દિસે બસે કમલા ગુણશીલા

નાથપદા સુરિતાં વિરાગબયે—ધ્રુવ

રાહિસિ માયાં બાગીરથી તી; ન સાંડી ગૌરી હરાલા તો તિજલા-૧

તૈયારી કીધી. તેવીજ રીતે તને પણ એ બદલ આની સાથે તકરાર કરવાનો અધિકાર છે. એમનાં પત્નીએ એ વેળા એમની અવગા-
હવે, સંજરાવ, આ વખતે સુધા પણ પોતાના વિચારો માટે તમારી અવગા કરશે. સાંભળ્યું બેટા, પેલી ઢેડની છોકરીને કરતુરખા હવે પોતાના હાથે દુધ પાય છે.

સંતૂ—બાપ આ તો એક જ વાત ચર્ચ. આ બાલ્યુ કાંઈ નકામે મારા પગે પડ્યો નથી! હું એવોજ બાગ્યવાન છું. સાંભળો બાપ, સાંભળો સંજરાવ—શરૂઆતનો ગણપતિનો ઉત્સવ. ગણપતિ વિસર્જન કરવાનો દિવસ હતો. લોકોની ઠઠ મળેલી હતી. હું ચમાર! બાલ્યુના ગણપતિના મેળામાં મારા ગણપતિ શી રીતે બહાર કાઢવા? મારો બાપ રડતો બેઠો. હું તો બાળક. હુંય રડવા લાગ્યો. પાંદુરંગને હાંક મારી. પંદરપુરના પાંદુરંગ જેવી લાલ પાંદડી પહેરેલી શામળી મૂર્તિ મારી સામે ઉભી રહી. આમ જ મને બેઠીને ઉભા. મારા ગણપતિ જતે ઉંચક્યા અને ‘કેસરી ઓશીસ’ના વાડાના ગણપતિની પાલખીમાં મુક્યા. મારો હાથ ઝાલી ઠેક લઇ ગયો તે દિગ્વપુરૂષ.

સંજવ—સંતૂબાબા, અમારા પુનામાં આમ કરવાવાળો આ આ કોણ?

સંતૂ—બાપુ, તે મારા પુનાના પાંદુરંગ. તમારા લોકમાન્ય દિગ્વક પણ મારા પુનાના પાંદુરંગ. પુનાના પાંદુરંગની પૂન્યાઇ ખલાસ થઇ તેથી જ પુના ઝાંખુ પડવા લાગ્યું. તેથી તો મારા જેવા મહાર ચમારોને હવે મુંબઈનો રસ્તો લેવો પડ્યો. અમારા વાલી ગુજરી ગયા, એટલે તો આજના આ વખતમાં અમને હૃદય સાથે ચાંપે એવું કાંઈ રહ્યું નહિ. ગઇ કાલ સુધી તો પુના ઘર જેવું હતું. પણ આજે પુના કેદખાના જેવું લાગે છે. પુન્યવાન મહાત્માનાં દર્શન માટે હવે પુનાની તુરંગમાં શોધ ચલાવવી પડે છે.

જોહરા—સાંભળ્યું સુધા ? એવો એક સમય હતો, જ્યારે તમારું પુત્રા સર્વને માનું દુષ્ણ હતું, પણ સ્વામિ વિવેકાનંદે વિલાયત જઈ ખ્યાતિ મેળવી એ પહેલાં એઓ પુત્રે આવ્યા હતા—તે વખતે તેમને કેટલાક દિવસો સુધી એક ઢેડને ઘેર રહેવું પડ્યું (મરાઠી ધેડ એટલે કાંઈ સ્વયંમન્ય નેતાને ઘેર નહિ. પ્રત્યેક ગામમાં ઢેડ હોય છે તેમ જ 'ધેડ' પણ હોય છે) પરમહંસની પુન્યાધના આશીર્વાદ એને પુત્રામાં જ ફળ્યા. (સુધા સંતુને પગે લાગે છે) એમ મહાત્માઓની પુન્યાધના દિવાએ તારા હૃદયની જ્યોત પ્રકટાવી ત્યારે કેમ આપોઆપ વાંકી વળી ! સંજીવરાવ, આવી વાતમાં સખ્તાઈ કરવી કામની નહિ. પોતાની સત્તાના બળથી બીજાને નમાવવા શ્રીમંતોએ, અમારા જેવા ગરીબોની સત્તા એટલે મોટાઓની લાત ખાવાની. અમારા જેવા પતિતોની ગુંગસ એટલે ઝુકાવેલી ગર્દન. 'મહિ મેણાહુની આહો વિષ્ણુદાસ, કઠીન વજાસ હાણું એસે'

(ધંટડી વાગે છે. દાસી બહાર જઈ આવી પાછી ફરે છે)

દાસી—નીચે સર્જેરાવ સાળવી નામના કોઈ ગૃહસ્થ આવ્યા છે. એમની સાથે એક સાહેબ છે. (સંજીવરાવ કોચ પર મુર્છિત થઈને પડે છે)

સુધા—અરે બાપ ! આ શું ?

સંજીવ—બી નહિ. હું માત્ર કૌંસમાં મુર્છિત પડ્યો છું, ખાંસાહેબ, તમે જ કહો, મને મુર્છા કેમ નહિ આવે ? અમારા મરજાદી સર્જેરાવ બાબા—અને તમારે ઘેર ? અરે મને કોઈ રમેલીંગ સોફ્ટ આપો તો !

સંતુ—સાથે સાહેબ છે ? બાપ મને લાગે છે—

જોહરા—સમજી, સંજીવરાવ, તમે ધડીબર એમને અહિંયા રોકી રાખશો કે ? જા, એમને કહે, હું જરા કામમાં છું—ત્યાં લગી અહિંયા

જેસો. હું હમણાં આવું છું.

સંજીવ—હાલી રહે રે, પાંચ મીનીટ પછી એમને ઉપર મોકલી દે. મારી મુંઝાયેલી બુદ્ધિને મને જરા ઠેકાણે લાવી નાંખવા દે. સુધા, તું પણ જરા અંદર જ બેસ (સુધા, સતું, જોદરા જમણી બાબુના દાદર પરથી અંદર જાય છે) શેા ચમત્કાર છે ?—

* ગાયન (૬)

(સર્જેરાવ ને શામર્સ સામેના દરવાજેથી પ્રવેશ કરે છે)

સર્જેરાવ—કોણ, સંજીવ ? તું અહિંયા આવ્યો છે ?

સંજીવ—હું અહિં આવવાનોજ. એટલા સારું તો મુંબઈ આવ્યો.

શામર્સ—આ ઠીક નહિ.

સંજીવ—શું ઠીક નહિ. મારું આવવું કે તમારું આવવું ?

સર્જેરાવ—અમે અહિંયા ખાસ કામસર આવેલા છીએ.

સંજીવ—હું પણ ખાસ કામે જ આવેલો છું. હું કાંઈ રસ્તો બૂંદ્યો નથી !

સર્જેરાવ—આ તારો રસ્તો ખિલકુલ ભૂલબરેલો છે. નિદાન મુંબઈમાં તારી વાતો થાય તે કામની નહિ.

સંજીવ—પુનામાં વાતો થાય તો ચાલે, એમને ?

* ગાયન (૬)

(દરબારી-એકતાલા-‘ નૈનસો નૈ મિલા ’)

લાંચના ઉગા જગાસિ

જનતા દીના દાહિ દિશાલા પાહિન કાલા—ધ્રુ

વિવિધ રીતિ, બિન્ન જાતિ, અવગણિતાં નય પહાતિ,

કુણિ નય ધનિ સાંતવનાસિ—૧

સર્જેરાવ—પુતામાં કે ? ગમે તેની ગમે તેવી વાતો થાય, તેની કોઈ વધારે પરવા કરતું નથી. અહિંયા નામ કાઢવા જેવું વર્તન થાય તો ધંધા પર એની અસર પહોંચે છે.

સંજીવ—એટલે તો સાહેબોએ અહિં આવવું કામનું નહિ. હું હજી છોકરો જ છું. મને કોઈ એટલો દોષ દેશે નહિ. પણ સાહેબો જેવા વેશ્યાને ઘેર આવે અને તે કોઈ જોઈ...જીટ; મારા શરીરના રૂંવાડા ઉભા થાય છે. પણ બાબા, આ તમને કેમ ગમ્યું ?

સર્જેરાવ—સાહેબને એક વખત બાઈનું ગાળું સાંભળવું છે.

સંજીવ—એમ ? હું ગાઈ ગતાવું છું (ગાવા માંડે છે) શિષ્ય પરથી ગુરૂની પરીક્ષા, શિષ્ય એક ગણો હોય તો ગુરૂ દશગણો છે એમ સમજવું.

શામર્સ—કોઈ કોઈ વાર શિષ્ય, ગુરૂને પણ ટપી જાય છે. હમણાં જ જુઓને, મીસ્ટર સાન્ના ટમારા ગુરૂ; એમનું મારી સામે ટમે અપમાન કર્યું.

સર્જેરાવ—વેશ્યાને આંગણે આવ્યા કે આમ જ થવાનું. આ ઉમરા પર ગમે તે ગમે તેનું અપમાન કરે છે, પણ માઈ અહિં અપમાન થશે એમ આદતાં પહેલાં મને જરાયે લાગ્યું નહોતું. શિષ્ય પરથી જ જો ગુરૂની પારખ કરવાની હોય તો મને લાગે છે, જોહરાબાઈ આથી દશગણું અપમાન કરશે.

(જોહરા અંદરનો દાદરો ઉતરીને પ્રવેશ કરે છે)

જોહરા—બંદગી જનામ ! મુજરો કરું છું. બાબા સાહેબ, ઉભા કેમ ? આવો અહિંયા બેસો. જરાયે સંકોચ રાખતા નહિ. પોતાનું જ ઘર સમજો (તે બાબા કોચ પર બેસે છે)

શામર્સ—વેશ્યાનું ઘર પોટાનું ગનવામાં કોઇને હરકટ નથી.

જોહરા—સાહેબ—તમે ખરેખરજ સાહેબ છો કે ? આ આવા ઉદ્ગારોથી સાહેબો કરતાં હિંદી ગુલામોના સડેલા મનની જ વાસ વિશેષ આવે છે. જન્મ પરથી ગુણ ધર્મ નક્કી કરવા એ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું લક્ષણ નથી.—

* ગાયન (૭)

શામર્સ—Yes, you are ! right હું ફક્ટ ટમને લોકોને માફક આવે એવું જ બોલ્યો. We at home never think like that ! તમારા હિંદી લોકોની આ રીટ અમને લોકોને બિલકુલ જંગલી લાગે છે.

જોહરા—મતલબ કે, વિલાયતમાં ચમારનો છોકરો પણ મુખ્ય પ્રધાન થઇ શકે છે. આ અમારા હિંદુસ્તાનમાં બિયારા મહાર ચમારોને ખાલી કારકુનની નોકરી મળવાની પણ મુશીબત પડે છે. શું કરે બિયારા ! છેવટે વટલે છે, બટલર થાય છે. કોઇ તો સાહેબોની કપ રકાખીઓ ઘોષને વિલાયત જાય છે અને પાછા આવતાંજ અહિંયા બડે સાહેબ બને છે (વાક્યે વાક્યે શામર્સને ઝટકો વાગે છે) મજેરાવ આયા, સાહેબની તબિયત ઠીક નથી લાગતી !

* ગાયન (૭)

(બાગેસરી—અપતાલા—‘ જતે કહાં જો મોરા ’)

પાહે ગુણા તો સાહે જગાલા

વય જત જગતાંત રાહે ન ત્યાસ!—મુઝ

મમતા પરિમિતા અપુલા કરી ધાત

હોતાં ઉદારા વરિતે જયાલા—૧

શામસ—મને મેલેરીયાનો એટક થયો હતો. કાષ્ટ કાષ્ટ વખત ઠંડી ભરાઇ આવે છે.

સંજીવ—સર્જેરાવ બાબા, અમારા ખાંસાહેબ તદ્દન અસ્સલ હિંદુ છે હં કે. માત્ર ધર્માર્થે તેણે પોતે મુસલમાની નામ ધારણ કર્યું છે. મુસલમાની નામ વગર હાલમાં ગાનારને કાષ્ટ માન આપતું નથી. ‘ પારકે ભાણે મોટા લાકુ ’ દેખાતા હોવાથી મોટાઇ મેળવવા આજકાલ એમજ કરવું પડે છે. માથુસે વાંદરાની માફક કુદકા માર્યા, કે એને એકોમેટ કહેવામાં આવે છે; વાંદરાએ માથુસના ચાળા કીધા કે સર્કસમાં એની વાહ વા થાય છે.

સર્જેરાવ—તમે હવે ધરે જશો ? સાહેબ આગળ હવે વધુ અક્કલનું પ્રદર્શન થવું નહિ જોઇએ.

(જોહરા તે સંજીવરાવ જમણી ખાળુના કાચ આગળ જમીને અંદર અંદર ધીમેથી વાત કરે છે.)

સર્જેરાવ—સાહેબ, હવે આમ જુઓ. આપ જે કામસર આવ્યા તેનું શું ?

શામસ—મને લાગે છે કે અહિંયા જ ખામતું ગાણું સાંભળ્યો હોય ટો ઠીક. સાર્વજનિક જગાએ આવતાં એને કદાચીત સંકોચ થશે.

(ઠંડી ભરાઇ આવવાથી સાહેબનો મત પણ બદલાવા લાગ્યો.)

જોહરા—મિલકુલ નહિ. મારો ધર્મો સાર્વજનિક કાર્ય માટેજ છે—જેમ શ્રોતાઓ વધારે, તેમ ગાનારને વધારે રંગ ચઢે છે.

સર્જેરાવ—ખામત આમ છે. સંજીવરાવ હવે પુખ્ત થયા.

સંજીવ—આ પૂર્વે ખરેખરજ હું ખાળક હતો.

સર્જેરાવ--મારે બોલવું પહેલાં પુરૂં થવા દો, પછી તમે બોલો. હાં-એમના હાથમાં આવતી કાલે સર્વ વહિવટ સોંપવામાં આવનાર છે--

સંજીવ--પ્રાપંચિક, વ્યવહારીક અને સાર્વજનિક-સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકિય સુદ્ધાં.

સર્જેરાવ--હા-સામાજિક, ધાર્મિક--

સંજીવ--રાજકિય--

સર્જેરાવ--બધા અધિકારો એના હાથમાં સોંપાશે. કાલથી એના એ પોતે જવાબદાર. અમે એના કોષ્ટપણુ કામમાં આ પછી હાથ ધાલવાના નથી. ત્યારે આ અધિકારસોંપણુના સમારંભ માટે કાલે સર્વ મિત્રમંડળને એક પાર્ટી આપવાનું નક્કી થયું છે તે વખતે આપનું ગાણું થાય અને તે સાંભળવાનું મળે એવી સાહેબની ઇચ્છા છે.

જોહરા--આપની સેવામાં હું કયારેય પણ હાજર છું.

સંજીવ--મને કહ્યું હોત તો મેં પણ આ સર્વ નક્કી કરી નાખ્યું હોત.

સર્જેરાવ--તમે અહિંયા આવશો એની મને જરાયે અટકળ નહોતી. વળી આજનો દિવસ તો અમે અમારું વડિલપણું કાં ભોગવી નહિ લઇએ? કમ સાહેબ !

શામસ--Exactly !

સર્જેરાવ--ખીણું, કાલે અમારા ડીપ્રેરડકલાસ મીશનનો વાર્ષિક સમારંભ છે. તે પણ સંજીવરાવના યાગમાંજ ઉકેલી લઇશું.

જોહરા--યાગમાં શું કામ ? યંગલામાં મોટી જગાં નથી શું ?

સર્જેરાવ—આવા મેળાવડાઓ ખુલ્લી જગામાં થાય તો બધાનું ધ્યાન સારી રીતે ખેંચે છે.

સંજીવ—અને મદાર ચમારોને ઘરમાં બાલવાનું પાપ પણ ટળે છે.

શામર્સ—You naughty boy ! મીસ્ટર સાક્ષવી એટલે ડીપ્રેસડકલાસ મીશનના એક આધારરથ'લ, એ તમને નહિ પણ મને ખબર છે. પતિતોના ઉદ્ધાર માટે એમણે દુગ્ધરો રૂપિયા ખર્ચી નાખ્યા છે.

જેહરા—પોતાની પુન્યાઇ કદી ખર્ચી નાખી છે કે ?

સર્જેરાવ—તે અધું તમને કાલે જણાઇ આવશે. જાઉં છું હવે. આલો સાહેબ—

જેહરા—ગરીબના ઘરની થોડી ચઢા પીને જશો તો—

સર્જેરાવ—ચઢા ? તમારે ત્યાંની ?

જેહરા—મદાર બીખારી કરતાં પણ હું વધારે પતિત છું કે ? હું અસ્પૃશ્ય તો નથી જ ને ? મારો સ્પર્શ કરતાં તમે કદીયે ખંચ-કાશો નહિ.

શામર્સ—ખરું છે.

જેહરા—તમે મારા ઘરની ચઢા પીશો તો વટલી જશો શું ? આપના જેવા મોટા માણસો સુંદર વારાંગનાઓના મોં સાથે મોં લગાડવા સુઢાં તૈયાર હોય છે, તો પછી માત્ર એક ચઢાનું કપ—

શામર્સ—Say yes, say yes—Mr. Salvi

સર્જેરાવ—ડીક છે, સાહેબના શબ્દનું માન રાખવા હું તમારી

ચઢાનો સ્વીકાર કરીશ (મિહાંત માટે નહિ તેમજ જોહરાખાઈની વિનંતિને લીધે પણ નહિ.)

સંજીવ--ખાં સાહેબ, તમારી પાંદુરંગની મૂર્તિ સર્જેરાવ બાબાને દેખાડવી છે ને ?

જોહરા--હા ખરુંજ, આવો છો કે મૂર્તિ જોવાને ? ચઢા બને છે તેટલા વખતમાં.

સર્જેરાવ--ના કહી શકાય એમ નથી. હું વારકરી છું. (ચોક્કસ વારે પંઢપુરમાં પાંદુરંગના દર્શને જનારને જ વારકરી કહે છે.)

(સર્જેરાવ ડાબી બાજુના દાદરેથી જોહરાખાઈ સાથે અંદર જાય છે. સંજીવરાવ પણ એમની પુકે પુકે જાય છે. એણે અંદર શું જોયું ? સારી રીતે શશુગારેલા સીમ્રમના દેવધરમાં નિલમની પાંદુરંગની મૂર્તિ હતી. ઉપર વિજળીના દિવા હતા તેા પણ એકે બાજુએ એ દીવીઓ પ્રગટેલી હતી. હમણાં જ ચઢાવેલા પુલોતી મંદમંદ મીઠી સુગંધ આવતી હતી. સામે બાજુ પર આસન પાથરેલું હતું. સર્જેરાવે અંદર જતાંજ મુર્તીને નમસ્કાર કર્યા બાવથી કર્યા હશે તે કહી શકાય નહિ. કારણ પ્રેક્ષકોને અંદરનો કોઈ પણ ભાગ દેખાતો નથી. મિત્યારો શામર્સ સાહેબ એકલો જ દિવાનખાનામાં વાટ જોતો રહ્યો છે. એણે છાંતી છાંતીઓ નિરખીને જોઈ. બહાર ચાલીમાં ડોકિયું કરીને જોયું. દાદર તરફ પણ એક વખત નજર નાખી.)

શામર્સ--મને કામ્યે આવો એમ કહ્યું નહિ; (શું કરવાને કહે ? સાહેબોને પાંદુરંગ સાથે શો સંબંધ ?) ક્યાં ગયા એ બધા ?

(સાહેબે દાદરની પેલી તરફ પડદા દુર કર્યો. આડો ઉભેલો સંતૂ આગળ આવ્યો--)

શામર્સ--કાણે ? મોટાખાઈ ?

સંતૂ—હા જનૂં. હુંજ તારો તે મોટાભાઈ. હજી મારી ઓળખ છે ખરી ?

શામસી—હાથ જોડું છું. આ વખતે કાંઈ ખોલતા નહિ. ત્યાં જુઓ, સર્વ પાછા ફરે છે.

(સંતૂ બધાના આવતા પહેલાંજ પડદાની ઓથે છૂપાઈ જાય છે. સર્જેરાવ, જોહરા, સંજીવ, દાદરપરથી નીચે ઉતરીને આવે છે.)

શામસી—મૂડી ઘણી સુંડર હોય એમ લાગે છે !

જોહરા—કેમ લગા ? તમારે જોવી છે ?

શામસી—હું હિંદી કારીગરીનો શોખીન છું. મૂડી જોઈ હોટે, પણ—

જોહરા—મહાર, ચમારો સુદ્ધાં મારા ઘરમાં આવી શકે છે. તમે તો સાહેબ ! તમે કંઈ મહાર ચમાર જેવા અસ્પૃશ્ય નથી ! આટલા ખુટ માત્ર કાઠી નાંખો. (ખુટ કાઢતાં કાઢતાં હાથ ધ્રુજે છે) કેમ ? ખુટોનો મોહ છુટતો નથી ? ઠંડી લરાઈ શું ?

(સાહેબના હાથ થરથર ધ્રુજતા હતા. ધ્રુજતા હાથેજ તે ખુટ કાઢીને રૂમાલે સાફ કરવા લાગ્યો. સાહેબ લોકોને સ્વચ્છતાનો શોખ વધારે હોય છે.)

શામસી—ઠંડી નથી—ખુટ સાફ કરું છું.

જોહરા—આ ખુટ હાથમાં પકડવાની રીત જોઈને તો તમે જાણે બાપે દાદે ચમાર છો એમજ કોઈ કહે.

સર્જેરાવ—એવણુ સાહેબ છે. એમને એવું તેવું કહેશો નહિ.

જોહરા—આવું કહેવા બદલ સાહેબ લોકોને શું દામ લાગી આવવું જોઈએ ? એ કાંઈ હિંદુ નથી. આમ અહિંચી ચાલો સાહેબ.

(સાહેબ ને જોહરા દાદરપરથી ઉપર જાય છે. ત્યાં શું જોયું ? પંદરપુરના પાંકુરંગ કે પૂનાના પાંકુરંગનો લકન ? સર્જેરાવ અહિંયા વાટ જોઈને ખેડો છે. એટલામાં જિની ચઢાના વાસણો લાવીને વચસા ટેબલપર મુકે છે ને જવા માંડે છે.)

સર્જેરાવ—સાહેબ હજી અંદર શું કરે છે ? અરે છોકરી, અહિંયા આવ, તારું નામ શું ?

જિની—મારું નામ લીલી (આ જોહરાઆમનું આપરીઝમ)

સર્જેરાવ—લીલી ? એમ ! ઘણું સુંદર નામ છે. તું અહિંયા નોકર હોય એમ લાગે છે ?

જિની—નોકર જેવી હું લાગું છું કે ? (ખરેખર તે તેવી દેખાતી નહોતી.)

સર્જેરાવ—તેયે ખરૂંજ. લાગતી નથી.

જિની—હું છોકરી જોહરાઆમની.

સર્જેરાવ—એમ ! પણ સંજીરાવ કહે છે, કે તે બાળ બ્રહ્મચારિણી છે.

જિની—તમે શું કહો છો, તે મને સમજતું નથી.

સર્જેરાવ—અહિં આમ આવ (તેને પાસે લઈને) મને એક છોકરી હતી. બિલકુલ તારા જેવીજ હતી. આજે તે દયાત હોત તો તારા જ જેટલી દેખાતી હોત. (તે ચઢાનો પ્યાલો લાવવા જાય છે) આમ અહિં આવ. ચહેરો પણ બિલકુલ અમારી સખૂ જેવોજ દેખાય છે. હવે કેવી સખુ ? એકની એક છોકરી—તેયે કાળ હરી ગયો. હું ચઢા પીવા લાગ્યો કે તે પણ આમજ પાસે રહેતી. કપમાંની અર્ધી ચઢા પીને પછી તે મારા ઓડે લગાડતી. (જિનીના મોંમાં

પાણી છુટવા લાગ્યું) ગયા તે આનંદના દિવસો. છોકરાંઓમાંથી કોઈજ રહ્યું નથી હવે !

જિની--હું પીઠું કે આ ચઢા ?

સર્જેરાવ--હા, ખુશાલ પી, પણ અધીં મારા માટે રાખજો. બધા આવે તે પહેલાં હું કે. કોઈ જોઈ જશે તો નકામી મસ્કરીનું કારણ મળશે. બચ્ચાં વગરના આપતું હંચ કેવું હોય છે એ આ નાદાન પોરીયાઓથી કેમ સમજાય ? હું ઝટ કરીને પી.

(તે અધું કપ પીને એના મ્હોડે લાગાડે છે. તે એક ઘુંટડો પીએ છે, એટલામાં સંજીવ, જોદરા, શામસ પ્રવેશ કરે છે.)

સર્જેરાવ--ભારે મીઠી છે પોરી. તમારી છોકરી હોય એમ લાગે છે ! હઠ કરવા લાગી-કહ્યું જવા દે-છોકરું છે. એ ખાલો અહિં આપ.

જિની--ફરી લઉં કે એક ઘુંટડો ?

સંજીવ--ફરી ! એટલે પહેલાં એક શીધો હતો શું ?

સર્જેરાવ--છોકરીની જાત-ધણી માયાળુ હોય છે. હવે ફરી નહીં હું કે. એ કપ મારા હાથમાં આપ (તે કપ આપે છે) હવે રહેવા દે આ ચઢા. મંજીવરાવ, પેસો બીજો કપ અહિંયા લાવો. સાહેબ ચઢા થોને.

જિની--મેં પીધા પછીજ એજ કપમાંથી એક ઘુંટડો લીધો હતો ને !

સર્જેરાવ--બૂઝમાં-ગિલકુલ બૂઝમાં-છોકરીને સમજાવવા પૂરેતો.
(બધા ચઢા પીવા માંડે છે)

જેહરા—સર્જેરાવ બાબા, તમે મહારને ઘેર કદી જનમ્યા'તા કે ?

સર્જેરાવ—એમાં વિશેષ શું છે ? હું ડીપ્રેસડકલાસ મીશનનો પ્રેસીડન્ટ છું ને ? બસ પત્યું.

જેહરા—પણ જમ્યા છો કે કદી મહારને ઘેર ?

સર્જેરાવ—જમીશ સુદ્ધાં. એમાં કાંઈ મોટું કંઈ કામ નથી.

સંજીવ—પણ ખરેખર કદી જમ્યા'તા કે ?

સર્જેરાવ—સહભોજન વેળા એકજ પંગતમાં બેઠો છું પણ મહારને ત્યાં આમ કાંઈ કદી જમ્યો નથી. મીશનનું ખ્યેય સાચવવાનું, એટલે એકજ પંક્તિમાં સાથે બેસી જમ્યા અને ફાળો આપ્યો કે પત્યું. પંગતમાં પણ જરા જોષ જોષનેજ બેસું છું. ઘરમાં એને ખબર પડી જાય તો એનું ત્રાશું ટાળવા પ્રાયશ્ચિત કરું છું. અમારા મરાઠા મોળ્યાઓનાં બૈરાંઓને આ આવું કાંઈ જરાયે ચાલે નહિ. સાહેબનું ચહા પીવાનું પુરૂં થયું હોય એમ લાગે છે ? ચાલો સાહેબ. બીલકુલ બોલતા કેમ નથી ?

શામર્સ—(સ્પષ્ટ ઉચ્ચારથી) મારું માથું બહુ દુઃખે છે.

સર્જેરાવ—માથું દુઃખે છે ? તમારી ભાષા એકદમ કેમ બદલાઈ ગઈ ?

સંજીવ—આ ખાં સાહેબની ચહાનું પરિણામ.

સર્જેરાવ—ચાલો હવે ચાલતાં ચાલતાંજ વાતો કરીશું. જેહરા-બાપ, કાલે સાંજે આવશો ને ? તમે આવશો એ ખાત્રીથી અમે તમારું નામ આપીને આમંત્રણપત્રિકા પણ છપાવી દીધી છે. ઠીક જઈ' છું.

જોહરા--જરા ઉભા રહો.

સર્જેરાવ--વિચાર બદલ્યો હોય એમ લાગે છે ? છ ! છ !
એમ નિરાશ કરશેજ નહિ.

જોહરા--નહિ. હું કાલે આવવાનીજ છું પણ આ છોકરી--
આ મહારાની છોકરી છે; મારી નથી. આજેજ એને મેં અહિયાં
રાખી લીધી છે. (સર્જેરાવ ગભરાઇને સ્તબ્ધ થઇ જાય છે. સંજીવ
ખડખડ હસવા માંડે છે. સંત્ર ને સુધા હસતાં આવે છે. જિની દોડી
જઇને સર્જેરાવને પ્રેમથી ભેટે છે. એ એને ધક્કો મારે છે. ' હું
તમારી સખુને ? ' એમ બોલી તે ફરી વળે છે. તે તેના હાથ
છોડાવી તેને દુર હડસેલે છે. બધા હસવા માંડે છે.)

बीजा अंकनो

पढदो

प डे

छे.

અં ક ત્રી જો

દ્રશ્ય : સંજીવરાવનો મધ્યમારહીતપરનો આગ

પાત્રો : તમામ

દ્રશ્ય :

[બગીચાના છેડે સંજીવરાવનો બગલો દેખાય છે. દર્શનમાં બગલાના એક ખુણાની બારી મુખ્ય દેખાય છે. જમણી બાજુથી બગલામાં જવાનો દરવાજો છે. બગલો અમેરીકન ઢગનો છે. બાગમાં સર્વ ઠેકાણે ગીચ ઝાડી છે વચ્ચે વચ્ચે ફુલોના કુંડા મુકેલા છે. ઘણા ખરા ઝાડો વિશાયતી ઝાડોની કક્ષમોમાંથી બનાવેલા છે. લાલ ફૂલો વધારે જોવામાં આવે છે. બગલાની આસપાસ ફુલોના વેશ છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં જાત-જાતનાં ફુલોનો સુકાળ જોવામાં આવે છે. જમણી બાજુએ એક કુવારો છે, અને તેમાંથી પાણીની ધારા એકસરખી ઉડે છે. આ કુવારાની બીજી બાજુએથી બગલામાં જવાનો બાજો એક રસ્તો છે. બાજો બાગમાં વચ્ચોવચ્ચે ઝાડ પર એક સુંદર મેઘુ વિજળીનું ઝુમ્મર ટાંગેલું હોય, બંને બાજુએ વિજળીના દિવા છે. જાપાનીઝ શનસો તોરણની જેમ લટકેલાં છે. બંને બાજુએ ખુસીઓ ને કાચો મુકેલા છે અને વચ્ચોવચ્ચે લાકડાની ઘોડી પર પાન મુપારીની તબક્કા, અત્તર ગુલાબદાની અને હારતુરાની તબક્કા મુકેલી હતી. પડદો ઉંચકાતાં રંગબ્રૂમિ પર કોઈ પણ દેખાતું નથી, એટલામાં જમણી બાજુના દરવાજેથી સંજીવ પ્રવેશ કરે છે, અને બાગમાંની સર્વ બ્યવસ્થા તપાસી જુએ છે અને થોડી વારે બગલા તરફ વળીને સુધાને હાંક મારે છે.]

✱

✱

✱

સંજીવ—સુધા, અહિં આવ. (સુધા આવે છે) આજ આપણે પુખ્ત થયાં. સર્જેરાવ બાબા આજ આપણો સર્વ વહિવટ આપણા હાથમાં સોંપશે. હવે પછી તે આપણા કાંઈ પણ વ્યવહારમાં માથું મારશે નહિ, બહારના વ્યવહારનો બોલો હવે બધો મારા પર પડવાનો છે, ત્યારે આ ઘરમાંનું સ્વરાજ્ય હવે બધું તારેજ સંભાળવું જોઈશે : કેમ ?

સુધા—મને એમાં શું સમજ પડે? હું તો માત્ર તમારા હાથની દોરીસંચાર પૂતળી છું. સુત્રધારે દોરી એવી કે તે પ્રમાણે નાચવાનું માફક કામ અને એટલીજ મારી આવડત.

સંજીવ—અહં; એમ હવે ચાલશે નહિ. સર્જેરાવ બાબાએ મને આ સ્વાતંત્ર્ય આપ્યા પછી હું કાંઈ બાબત બૈરાંબો પ્રમાણે તને ગુલામગીરીમાં ગાંધી રાખવાનો નથી. હવે પછી ઘરના વ્યવહારની સ્વામિની તમે. અમને કાળીયો અન્ન નાખશો તો અમે ખાઈશું. ચાર દોરતોને આપણે ત્યાં લાવું અને તમે ચઢા કરી આપો તો અમારું ભાગ્ય; નહિ આપો તો કેમ નહિ આપી કરીને પુછવાનો નથી. આજથી આ આમજ આગળ ચાલવું જોઈએ. દરેકે પુખ્ત વયે પહોંચ્યાનો પુર્ણ પુરાવો આપવો જોઈએ.

સુધા—મને નહિ જોઈએ આવો અધિકાર. હું મારે સગીર જ રહીશ

સંજીવ—પંદર દિવસ પહેલાં પુનામાં હું પણ એમજ કહેતો હતો, પણ તે દિવસે અર્ધા કલાકની અંદર મારો મત બદલાયો. હસ નહિ! એકદમ મારે પુખ્ત થવું એમ મને લાગવા માંડ્યું.

સુધા—તે દિવસનું તોફાન યાદ આવે કે કંઈ સુષ્પત્તે હસવું આવ્યા વગર રહે ?

સંજીવ—એમને ? જો તો ખરી, એમજ થશે. આજ ના કહેશે ખરી, પણ કાલે સ્વાતંત્ર્યની જ્યોત હૃદયમાં પ્રકટશે કે તેતુંજ તોફાન કરવા માંડીશ, અને પછી મને પણ સર્જેરાવ બાબાની જેમ કડવું મોં કરવાનો પ્રસંગ આવશે. આ એકલું આગલું તોફાન સંભારવા કરતાં આજે-આજ ચોધડીએ તારા પણ અધિકારદાનનો સમારંભ પતાવી નાખવાનું મેં નક્કી કર્યું છે. પણ એમાં એક શરત છે.

સુધા—મને લાગતું'તુંજ તે. સીધા શબ્દોમાં પુછું કે આ આટલી કળી કેમ ખીલી ?

સંજીવ—સુધાના સીધા શબ્દોથી જો મારા હૃદયની કળી ખીલી નહિ તો હું સંજીવ શાનો ? સુધાના સ્પર્શથી નિર્જીવ પણ સંજીવ થાય, ત્યારે હું તો મુળથીજ સંજીવ. ખમણો ખીલ્યો તેમાં આશ્ચર્ય શાનું ?

સુધા—વારં ! પેલી શરત ?

સંજીવ—તે શરત કહેવાની નથી. પરીક્ષાથી તેનો ઉકેલ કરવાનો છે. અમુક વાત તને ગમશે કે, કરીને હું પુછવાનો. મને ગમે એવો તું ઉત્તર આપે તો સમજવાનું કે તું અધિકારદાનને પાત્ર છે. અને તેવો ઉત્તર ન મળ્યો—(ગંભીર થઇને ચુપ ઉભો રહે છે.)

સુધા—તેવો જવાબ ન મળ્યો તો શું ? પાછી ગુલામગિરી આવવાનીને અમારા નસીબમાં ?

સંજીવ—હ; હ; એવો ઉત્તર ન મળ્યો તો જનોઇ તોડવાની. માથામાં રાખ ચોળવાની અને હિમાલયનો રસ્તો પકડવાનો, એજ આ સંજીવની પ્રતિજ્ઞા (પ્રતિજ્ઞા કરનારા ધીરોદત્ત નાયક પ્રમાણે આકાશ તરફ હાથ ઉંચા કરીને ગંભીર અને છે) બોલ-પસંદ છે ?

બપલપ કરતી લપુડી કેમ બધે થઈ ગઈ ?

સુધા—ઠીક છે.

સંજીવ—ઠીક છે શું ? ઍટ ! કબુલ છે ? (સુધા માથું હલાવીને હા કહે છે) છે—? વાહ ધણીજ ધીરજ ધરી કહેવાય.

સુધા—હા, આટલું સ્વરાજ્ય મળવાનું—ધરમાંજ કાં ન હોય પણ સ્વરાજ્યજ. આટલું સ્વરાજ્ય મળે તો ધીરજ ધરવી નહિ જોઈએ શું ? (સ્વરાજ્ય મેળવવા : માટે ધીરજની જરૂર છે એટલું આ નાનીશી હોકરીને પણ સમજવા લાગ્યું એ જોઈ સંજીવને પણ જરા અન્યથા લાગી. નવીન દંપતીને અનુરૂપ મુંગી બાપામાં તેણે એની તરફ ચાળા કર્યા) આમ ચાળા પાડવાના નથી હાં કાંઈ ! વખત આવવા લો, એવા ચીત કરીશ—

સંજીવ—અરે બાપરે ! વિજળી ચમકી. હવે દશે દિક્ષા ધધણી જશે, ત્રિભુવન ડોલવા માંડશે, અષ્ટ દિક્ષાળ મુર્છા પામશે, ઇંદ્રનું વજ્ર ધુલું થશે.

સુધા—અને છેવટે આપની ફજોતી થશે.

સંજીવ—હાથર કરે અને ડગલે ને પગલે મારી આમજ ફજોતી થઈ, આજે સ્થાપન થનારૂં આ ધરમથુ સ્વરાજ્ય વિરસ્થાયી બને—

* ગાથન (૮)

*(બિહાર-એકતાલા—‘ જે રહો રહો ને પીયા ’)

બાલિકા વિરાજે નયા

દે પદા વનિતા જો રાયા—દ્રુમ

પતિસુખા માન દે યુવતી

જે તે સુહતી અધિગતા સ્વરાજ્યા—૧

સુધા—પણે જોયું કે ? આપણા મહેમાનો આવવા લાગ્યા

સંજીવ—ખરેખર ! નહિ-આ મહેમાનો નથી. એ તો આપણા ઘરના માણસો છે (ઘડીયાળ જોઈને) જલસો શરૂ થવાનો હજી વખત થયો નથી. આ લોકો પહેલાંજ કેમ બહાર આવ્યા ? ચાલ આપણે અંદર જઈ આગળ શું થાય છે તે જોઈએ.

(સુધા અને સંજીવ જમણી બાજુના રસ્તેથી ઘરમાં જાય છે. સંતૂને શામર્સ ડાબી બાજુના દરવાજેથી પ્રવેશ કરે છે. સંતૂનાનો પોષાક છે તેવોજ છે. શામર્સ સાહેબે ડેમ્સ્ટ્ર પહેરેલો છે. સંતૂના ચહેરા પર પ્રૌઢતાનું ચિહ્નજો તેજ દેખાય છે. આ વખતે બધા આગળ હરધડી ઝુકનારો સંતૂ ચમારને બદલે એકાદ પીઠ પુરૂષ સાદા વેષમાં પોતાના શિષ્યોને ઉપરેશ આપવા પાવરધો હોય એવો દેખાય છે. ન્યાયાધિશની આગળ ઉભા રહેલા કેદીના હાવભાવ શામર્સ સાહેબના ચહેરાપર જોવામાં આવે છે. બન્ને જણા બોલતાં બોલતાં એકદમ આગળ આવે છે.)

સંતૂ—પોતાના છોકરાએ જાંગ પર ગંદકી કરી એટલે જાંગ કાઢ કાપી નથી નાખતું ! જનૂ બાબા, ગમે તેમ તોયે આપણું આ ચમારોનું લોહી છે (એનો હાથ પકડીને) આ લોહીથી ખતેલું આ ચામડું છે. ચામડાની પારખ ચમાર સિવાય કોને હોય ?

શામર્સ—શું કરું ? નાનપણમાંજ શામર્સ સાહેબ મને વિલાયત લઈ ગયા. એમના બુટપાક્કીસ કરતો વિલાયત ગયો. એમણે મને સારું શિક્ષણ આપ્યું. એ'ફીંગરનું કામ શિખર્યું. એમનું નામ ધારણ કરીને પાછો આવ્યો, ત્યારે હવે મોટા મોટા બાહ્યો સુધાં મારા બુટ પાક્કીસ કરવા લાગ્યા છે.

સંતૂ—બીજાના નામથી મોટાઘ મારવી, એ અમારા હિંદુના

આદર્શને ઊજવું નથી. ચમાર હોઉં તો પણ હું હિંદુ છું અને સ્વર્ગનું રાજ્ય પણ જો કોઈ મારી સામે લાવી મુકે તો પણ ચમાર-પણું છુપાવવા માટે હું મારું હિંદુપણું ક્યારેય છોડનાર નથી.

શામસ—હિંદુ રહીને તમે શું મેળવ્યું ?

સંતુ—સાહેબ થઈને તેં શું મેળવ્યું ?

શમસ—પૈસા મેળવ્યા, નામના મેળવી, માન મરતબો મેળવ્યો, વળી ખીલું શું જોઈએ ?

સંતુ—આ હિંદુસ્તાન મારું છે એમ કહેવાનો હક્કમાત્ર મુમાવી ખેડો. હું ચમાર છું પણ હું હિંદુ છું. તું એક બેંકનો મેનેજર છે, પણ તું કોણ છે ?

શામસ—ખરેખર-હું કોણ છું ?

સંતુ—હવે મારું સાંભળ. આ સાહેબવેડા હવે બંધ કર. પાછો ચમાર થા. હું ન્યાતનો પટેલ છું. તને નાતમાં લેવાનો મને અધિકાર છે. (હિંચ વર્ણોમાં કોઈ આગેવાન છે કે ? શંકરાચાર્ય બિચારા પાછ પૂજા ખાતા બેઠા છે !) શાંતિગંગામાં તને પાવન કરી લઉં. પછી જન નાગૂ ચમાર, એવું નામ રાખીને બેંકનો મેનેજર થશે તો અમારી જાતનું બૂપણ કહેવાશે. ચમારોમાં પણ આવાં કામો કરનારા માણસો નિપજે છે, એમ કહેવાનો અમને અધિકાર મળશે. સાત પેઢી તારવાનું તને પુન્ય લાગશે.

શામસ—પણ એ નામે મને બેંકના મેનેજર તરીકે રાખશે કે કેમ, એ જ સવાલ છે.

સંતુ—સંજીવરાવ કાંઈ વિરૂદ્ધ પડશે નહિ. પહેલાનો વખત હવે બહાવા લાગ્યો છે. આ પણ દિવસો આદ્યા જશે. મહાર ચમારોનો

પ્રશ્ન છેડ્યા સિવાય હવે હિંદુસ્તાનનું રાજકારણ અશક્ય થઈ જશે. ઉભો રહે—બધા આ આવવા લાગ્યા છે. તારી જગાએ તું જ, મારી જગાએ હું જાઉં છું' ઇશ્વરકૃપા હશે તો બન્ને જણા એકજ પંક્તિમાં આવીશું' (સર્જેરાવ અને મહેમાનો આવે છે) જોહાર સાહેબ.

સર્જેરાવ—ત્યાં—ત્યાં એસ. આ કેટલા બધા માણસો આવ્યા છે, દેખાય છે કે તને ? આવી વખતે સર્વેએ પોતપોતાના દરજ્જા પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. એસો સાહેબ. સંજીવ ક્યાં છે ? સંજીવરાવ, આ સંજીવરાવ—(સંજીવ આવે છે) આ આપણા નોતરેલા મિત્રો આવેલા છે. (મહાર ચમાર આવે છે) અરે, આ મહાર ચમારોને પણ એસાડો સંજીવરાવ, આ આપણા ખીમજી શેઠ, રૂના વેપારી. મોટા દલાલ !—

સંજીવ—દેખાયજ છે. જયગોપાળ દલાલ સાહેબ. આ આપનાં પત્ની હોય એમ લાગે છે. આવો એસો.

સર્જેરાવ—આ આપણા નસરવાનજી શેઠ દારૂવાળા. એમની મોટી દુકાન છે કોટમાં હં કે !

સંજીવ—દારૂનીજ ને ? સાહેબજી બડે કલાલ સાહેબ. એસો, આ કલાલ સાહેબનાં પત્ની હોય એમ લાગે છે. એસો આમમામજી.

સર્જેરાવ—આ આપણા ગમનાજી શેઠ પેઢીવાળા. આ આપણા રાવબહાદુર પર્વતે—કોરપોરેશનના મેન્જર. આ આપણા ફાજલભાઈ શેઠ, બુટના મોટા વેપારી છે હં કે ! આપણી એકના બહુ મોટા ધરાક છે એ !

સંજીવ—હોયજ. જોહાર ભાઈ સાહેબ—નહિ બુલ્કો—સલામ ભાઈ સાહેબ. એકંદરે ચમારોનો ને આપણી એકનો બહુ જીવ લગો-લગનો સંબંધ દેખાય છે. એસો—એસો—બધા એસો. સર્જેરાવ બાબા,

હવે દરેકની ઓળખ કરાવીને મને ગભરાવી મારતા નહિ. બધાની ઓળખ ધીમે ધીમે પડશેજ. આ કોણુ ભૈયાજી, ત્યાં બેસો. (મહારાની બેઠક તરફ આંગળી કરીને દેખાડે છે)

ભૈયા—મેં બમ્મન છું. મેં ફજલભાઈ શેટકા ભૈયા છું હાં—જી હજીર વો મહેતરકી બેઠક હૈ.

સંજીવ—ત્યારે આમ અહિંયાં આ રાવસાહેબ પાસે બેસો.

સર્જેરાવ—આ જોહરાગાઈ આવ્યાં, જો.

(જોહરા, જિની ને સાજાંદાઓ આવે છે.)

સર્જેરાવ—આવો બાપજી, આવો. જિલકુલ તમારી જ ખોટ છે.

જોહરા—એમ કે ? તમારા બીજા બધા સમારંભો ઉઠેલાઈ ગયા હાજે છે.

સર્જેરાવ—પહેલાં તમારું ગાણુંજ થાય એમ સર્વાનુમતે નક્કી થયું છે. જે કંઈ સમારંભ કરવાનો તે તે પછી થશે.

જોહરા—અને વળી તમારો અસ્પૃશ્યોનો સમારંભ ?

સર્જેરાવ—અરે, એમાં કેવો સમારંભ ? વર્તમાનપત્રમાં એક લાંબોલય રિપોર્ટ અને લાપચુની નકલ આપી દીધાં કે પતી ગયો સમારંભ ! બહુ તો કાલે એક સહબોજનન કરશું, કિંવા માત્ર સહબોજનનો રિપોર્ટજ મોકલી આપશું એટલે થયું.

જોહરા—વાહ ! આજ તમારું ડીપ્રેસડકલાસ મીશન હોય એમ હાજે છે ! તેથી તો હજી અસ્પૃશ્યતા ટળતી નથી તો !

સંજીવ—ખાંસાહેબ, પેલા પણે બેઠેલા લોકોને લાવીને આ અહિં બેઠેલા લોકો બેળા બેસાડી હજી કે ?

જોહરા—રહેવા દો. હાથમાં ત્યાંજ ખેસવા દો. એ લોકો અહિં ખેસવાને લાયક છે, એ પહેલાં નકકી થવું જોઈએને ?

સંજીવ—તે નકકી કાણુ કરશે ?

જોહરા—હું નકકી કરીશ.

સર્જેરાવ—આ વખતે આવો લુખ્ખો વાદવિવાદ શા માટે ? બાઈબિન, તમારું ગાયન પહેલાં શરૂ થવા દો. તમારું ગાયન સાંભળવા, સાહેબની માફકજ, આ બધા અમારા મહેમાનો પણ આતુર થઈ ગયા છે.

જોહરા—વાદવિવાદ ગદ્યમાં સાંભળવો ગમતો નહિ હોય તો પદ્યમાંજ સંભળાવું છું એટલે થયું.

સર્જેરાવ—વાહ ! વાહ ! એ ખાસ્સી યુક્તિ. વાદવિવાદનો વિષય તમારા ગાયનમાં દાખલ કરવો—

સંજીવ—હા, જેથી વિષય કાનને અપ્રિય હોય છતાં ગાયન મધુર હોય તો માથું પણ ડોલવા માંડશેજ. હં, થવા દો ગાણું

જોહરા— ગાયન (૯)

ગઝલ

ચાલે છે સદા પરિહાસ, તમેને ખેદ કદી ના
આ બેદ નકામા
થાયે છે જગમાં ઉપહાસ, આ વેદ નકામા
અરે જો ખેદ કદી ના
ધુતકારો તમે સ્વજનને, બીજા ધુતકારે તમેને
ગયા સુખો અને વિભવા, પોકાર નકામા
ધિક્ક ધિક્કાર અમારા

બા—(સાથેજ) વાહ ! વાહ ! ધણું સરસ-બહુ સરસ બહોત અચ્છી.

બૈયો—રામ બરોસે-રામ બરોસે-વાહ ! વાહ !

બેહરા—કાણુ બૈયાજી ? તમે અહિંયા કોની સાથે ?

બૈયો—જી હુજુર. મેં ફજલબાદ શેટકી દુકાન-મેં-હાં-જી-દુકાનમેં.

બેહરા—આમની દુકાને ! જુટની દુકાનમાં ? ચમારને અડકાઇ જવાની ખીકથી મારી નોકરી છોડી'તી ને ?

બૈયો—હાં-જી-શેટસાળ મુસલમાન હૈ-હાં-હુજુર-બહોત બડે શેઠ-હાં !

બેહરા—એ-મં? જોયું સંજીવરાવ, આ પ્લાહણને ચમારની નોકરી કરતાં કાંઈ સંકાય થતો નથી—(બૈયો જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે) હં ઉભા રહો હુંજ કહું છું. માત્ર તે ચમાર જાતનો હિંદુ હોવો નહિ જોઇએ. મુસલમાન હોય તો ચાલે. એમજને બૈયાજી ?

બૈયો—(ખુશીથી) હાં-જી-હુજુર.

બેહરા—સર્જેરાવ બાબા સાંભળ્યું ? તમે ડીપ્રેસ્ડક્લાસ મીશનના અધ્યક્ષ છો ? તમારું આ બાબતમાં શું કહેવું છે ?

સર્જેરાવ—અમારા લોકોની જુલ થાય છે તે અહિંયાંજ. આજ રીત બંધ થવી જોઇએ તોજ અમારા હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર થશે.

સંજીવ—પણ આ રીત કેમ બંધ થાય ? કાણુ બંધ કરે ? જુની રીતને વળગી રહેલા આવા ગરિબ બિચારા અશિક્ષિત બૈયાથી કાંઈ પણ સુધારણા થવી શક્ય નથી.

જોહરા—બાપાસાહેબ, એ આપનું કામ છે. હું જાત વગરની વારાંગના. જાતપાતનું અભિમાન મને સમજતું નથી. સર્વ જાતિ આપણી જ જાતની છે, એવી જ માન્યતા મને ગળથુથીમાં પાવામાં આવી છે. જાતિભેદનો ઝગઝગાટ મને સમજતો જ નથી. બાપા સાહેબ, પેલા બધાઓને ત્યાં શું કામ બેસાડ્યા ? એ લોકોને અહિંયા બેસવા દો. મારૂં ગાયન સાંભળવા દો.

સર્જેરાવ—પણ આ મોટા લોકો અહિંયા બેઠા છે. તેઓને શું લાગશે ?

જોહરા—તેઓને શું લાગશે ? એઓને કાંઈ પણ ન લાગે એવો રસ્તો હતો.

ગાયન (૧૦)

ગઝલ

અસ્પૃશ્ય કાં ગણો તમારા દીન બાંધવો ?
 દુષ્કૃત્યા આ મહા ગમે છે કેમ બાંધવો !
 અડો નહિ કહેતાં સદા પ્રભુના દિન સુતોને
 ચાંડાલ કમલા નહિ અડકે નાશે વૈભવો
 તમારા નાશે વૈભવો
 અતિ શુદ્ધ માનસના કદી જન્મ્યા મોટા કુળે
 ગીતા પુરાણ હાથે ધરીને હાસ્ય આ શાને
 અહો હા હા હાસ્ય આ શાને !

સર્જેરાવ—આ રહસ્ય મારે પણ ગમે ઉતરે છે. પણ બધાની તૈયારી જોઈએ ? દેશ કાર્ય માટે—આ પતિતોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે તમે કહો તે રકમ હું આપું. એ લોકના શિક્ષણ માટેની વ્યવસ્થા કરું.

ખીમજી—હાં—અમે પણ એક લાખ રૂપિયા આપીએ છીએ.

જેહરા—એક લાખ રૂપિયા આપવા કરતાં બીજી એક લાખ રૂપિયાની વાત કરો. (જિનીનો હાથ ધરીને) આ એક મહારની છોકરી છે. તમારે ત્યાં પાળશો કે એને? પૂછોને તમારી પત્નીને (દરેક હિંદુને પૂછે છે. બધા ચુપ રહે છે. મહારની છોકરીને ઘેર રાખવા કરતાં લાખ રૂપિયા આપવા જ સહેલા કાર્યને?) હવે બધાનાં જ મોં બંધ થઈ ગયાં. તમે એક લાખ રૂપિયા આપશો, પણ પતિતોનો ખરો ઉદ્ધાર આમ લાખ રૂપિયા આપ્યે થતો નથી. સર્જેરાવ બાબા! આ અનાથ છોકરી, અસ્પૃશ્ય જાતિની છે. કાષ્ઠનોથે આશ્રય નહિ મળે તો ખરાબ માર્ગે જાય એવો સંભવ છે. તમે આનો ઉદ્ધાર કેમ કરશો?

સર્જેરાવ—હે, અનાથ છોકરી છે; પણ મહારની છે. મને એની ધણી દયા આવે છે.

જેહરા—માત્ર મોઢેયી બોલવામાં શું વળ્યું? એને માટે તમે શું કરશો?

સંજીવ—હું કહું છું, એ જરાયે અસ્પૃશ્યજાતિની નથી જ.

સર્જેરાવ—અસ્પૃશ્યજાતિની નથી? આ અસ્પૃશ્ય નહિ તો પછી અસ્પૃશ્ય કોણ?

સંજીવ—અસ્પૃશ્ય તમે-અસ્પૃશ્ય અમે, અડકવું કોને નહિ? અમને ને? પછી Untouchables કોણ? આ લોક અસ્પૃશ્ય છે. એ લોકોને કોઈ અડકવું નથી. આ હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ ખરેખરા શુદ્ધ હોય તો આ So called untouchables પણ ખરી રીતે untouched! બીજાના જોડા સાફ કરી પેટ ભરનારો કોઈ પણ ઉંચ વર્ણનો માણસ આને ખડયો નથી. એક એકાઉન્ટમાં ભરતી થાય માટે બીજાના ઘર પર હળ ચલાવનારા

કોઇ પણ ધન કુખેર આને અડક્યો નથી. પોતાના ધંધા સારી રીતે ચલાવતાં તે વધારવાની દાનતથી દેશભક્તિની બાગ મારનારો કોઇ પણ વકીલ આને અડક્યો નથી. સાર્વજનિક રીતે પતિતોનો ઉદ્ધાર કરવાનો ઢોંગ કરીને ધરે જઇ ગૌમુત્ર પીનારો કોઇ પણ સમાજ-સેવક આને અડ્યો નથી. પાંચ છ હજાર રૂપરડી માટે પોતાની સદસદિવેક બુદ્ધિ વેચી સ્વાતંત્ર્યનું તખ્ત ગુમાવી રૂપેરી ગુલામગીરીના વૈભવ ભોગવનારો કોઇ પણ વિદ્વત્ શિરોમણી આને અડ્યો નથી. વિલાયતમાં ઈંડાં ખાઇ હિંદુસ્તાનમાં આવતાંજ ચોખલીયા સ્વરાજ્યનાં ગરખાં હાંકનાર કોઇ પણ શાસ્ત્રી બુવા આને અડ્યા નથી. માનપાનની આશાયે દેશસેવા પર પાણી ફેરવી બંધુદ્રોહ કરનારો કોઇ પણ દેશભક્ત આને અડ્યો નથી. સારા, સરળ, ઉદાર મનવાળા, ચગદાયલાં છતાં વધુ ચગદાવાને તૈયાર, કોઇપણ પાપીનો સ્પર્શ નહિ પામેલા આ ઉદાર મહાત્મા જો અસ્પૃશ્ય તો પછી અમે કોણ ?

જોહરા—તમે ને ? તમે એટલે, જોડી રૂઢીઓને ધર્મ સમજી-જોડી સમજણનાં કેઢખાનામાં પડેલા લાચાર કેદી !

સંજીવ—અને આ કોણ ? અમ્માજનન, આ કોણ ?

જોહરા—આ ? પોતાના ચોવીસ કરોડ બંધુઓને તુરંગમાં પડેલા જોધને ‘ બહાર આવો, બહાર આવો, ’ કહેતાં તુરંગને આંગણે ઉભા રહી ટહેલ મારનારા, અમારા ઉદ્ધાર કરવાવાળા, સાત કરોડ સતો. સજોરાવ બાબા, માફ ગાયન સાંભળીને તમે સર્વે ખુશી થયાને ? મને હવે વિદાયગીરી આપો.

સજોરાવ—તમારી વિદાયગીરીની વ્યવસ્થા કાલે કરીશ. કાલેજ તમારે ઘેર ચેક મોકલી આપું છું.

જોહરા—ચેકથી રાજ થઇ જનારી હું બજારૂ વેચ્યા નથી.

ગમનાજી—અમે મોતીનો હાર આપીએ છીએ.

જોહરા—મોતીનો હાર પહેરી મારા જેવી બ્રહ્મચારિણીએ કોઈનેયે ખૂશ કરવાના નથી. બાબા સાહેબ, તમે બધા અદિયા આવો. હું તમારા પગની રજ છું—માંદી છું. મારી એક વિનતિ છે. એજ મારી વિદાયગિરી. બધાયે આવો. સંજીવરાવ, તમારે આવવું નહિ. હં કે—(સંજીવરાવ સિવાય બધા જમણી બાજુના કુવારા પાસેથી બીજી બાજુ આવેલા બાગમાં જાય છે.)

સંજીવ—બધાજ મને મૂકીને ચાલ્યા ગયા, પણ જાણુજો કે અમ્યુતં કૈશવં છેવટે મારા હાથેજ થનાર છે. વાહવા !

* ગાયન (૧૧)

સુધા, સુધા,—(સુધા આવે છે) અદિયા આવ, આજે તારી પરીક્ષા છે.

સુધા—હમણાં કાંઈ ચમત્કાર થવાનો હશે તો તે મારા ઐરાંઓના હાથેજ. તમે પુરૂષોએ માત્ર બ્યાખ્યાનો ઝાડવાં. પણ ઉભા રહો, આ બધા આવ્યા.

* ગાયન (૧૧)

(ભૈરવી-ત્રિવટ-“આયો પિયા મનરસિયા”)

નિશિદિનિં મનિં ધરિલા હરીલા વિસર ન પડલા યા સુહૃદાંયા
વ્યાલ કાલગત ભેદ નિમાલા—ધ્રુ•

પ્રેમપુનીતા મધુમતિ ગીતા

હૃદય કુસુમિતા પરભયભિતા

સ્વારાંજ્યે પરિમલ ભરલા--૧

(બધા જગ્યા ખાદીનો એકજ ઢાંપનો પોષાક પહેરીને આવે છે. જોહરાખાઇએ વિનંતિ કરીને આજ આ સર્વ કપડાં તેણે પહેલેથીજ તૈયાર કરાવી રાખ્યાં હતાં. ખાદી વાપરવાની આબનમાં મોટાઓના ઉપદેશો કરતાં વેશ્યાના શબ્દોજ ઉપયોગી નિવડ્યા. કાઠને પણ દિવે એક વાર અજવાળું થયું કે પત્યું.)

જોહરા—સંજીવરાવ, જીઓ. પાલણુ, ક્ષત્રિય-વૈશ્ય-શુદ્ર, મરાઠી-ગુજરાતી, મુસલમાન-ખ્રીસ્તી-પારસી-હિંદુ, કાંઈ પણ ભેદ જોવામાં આવે છે કે હવે ? બધા હિંદી ! બધા ઓગણીસો બાવીસ સાલના હિંદીઓ. એક પોષાક, એક ભાષા; એક વિચાર એક આચાર, બધું કાંઈ એક થયું કે આ આપણું હિંદુસ્તાન જગતમાં દીપી નીકળશે.

સંજીવ—તારૂ સાહેબ, તમે પણ આ પોષાક પહેર્યો કે ?

શામર્સ—હું ? સર્જીરાવ બાબા, હું સાહેબ નથી. માઈ નામ જનૂ નાગૂ ચમાર. સંજીવરાવ, જનૂ નાગૂ ચમાર એ નામ તમારી બેકના મેનેજરનું શોભશે ને ?

સંજીવ—આ નામ જોટલું બીજું કાંઈ પણ નામ મને ગમવાનું નથી. વિઠ્ઠલ શિવરામ, ચમારોનો ત્યાગ કરવાથીજ હજી હમણાંજ પુનાના મેદાનમાં ચતુરંગી ક્રીકેટની હરિફાઈમાં અમે હાર ખાધી. હવે તમારોથે ત્યાગ કરીને આ જીવનસંગ્રામના મેદાનમાં માર ખાવાની મારી તૈયારી નથી.

શામર્સ—(સંતૂને નમસ્કાર કરે છે) મોટાબાઇ, પગમાં માથું મુકું છું.

સંતૂ—સો વરસનો થજો મારા જન્યા. (એને આલિંગન કરે છે)

સર્જેરાવ—આ તમારા બાપ ? દુનિયા ઉલટસુલટ થઇ માનો !

સંજીવ—હજી ગમ્મત તો આગળ છે.

સર્જેરાવ—ગમ્મત ? કેવી ગમ્મત ? તને તો બધું ગમ્યું, પણ તારી બાપડીને ગમવું જોઇએ ને ? સુધારાનો ખરો અટકાવ ધરના ઉમરામાં જ થાય છે.

જોહરા—હવે કેમ સુધાબાપ ?

સુધા—(સર્જેરાવને પહેલા નમસ્કાર કરી પછી બધાઓને ઉદ્દેશીને) પત્રાવળાઓ પીરસાઇ ગઇ છે. કહ્યું છે કે બધાએ અંદર આવવું.

સર્જેરાવ—બધાએ અંદર આવવું ? એટલે આ મહાર ચમારોયે સુદાં ?

સુધા—સાહેબ તરીકે તેમને ઓળખતા હતા ત્યારે તે એકજ ટેબલપર તમારી સાથે ચહા પીતા હતા, હવે તે ચમાર તરીકે જાહેર થયા એટલે એ પહેલાં હતા તેમાં ને હમણાં કાંઇ ફરક પડ્યો કે શું ? પહેલાં ચહા પીવાને સાથે બેસતા હતા, હવે બહુ ચશે તો એકજ પકિતમાં સાથે જમવાને બેસશે. આ સંતોખા એના ખાસ મોટાબાપ અને આ બીજા બધા એના જ બાપબંધો.

સંજીવ—કેમ સર્જેરાવ બાબા, ધરના ઉમરામાં અટકાયત તો નથીને હવે ?

સર્જે—હીક ત્યારે, થવા દો. પણ સુધા, પાછળથી પ્રાચિત કરવું પડશે એ છે ને તારા ધ્યાનમાં ?

સુધા—આજ લગી આ લોકોને દુર રાખીને જે પાપ કીધું તેનું પ્રાયશ્ચિત હવે એ લોકોની સાથે એકજ પંક્તિમાં બેસીને કરીશું ! એથી બીજું ક્યું પ્રાયશ્ચિત કરવું બાકી રહ્યું, અને તે આ માટે ?

સંતુ—એટલે હવે આજ અમે પંક્તિપાવન થશું ?

સંજીવ—સંતુ બાબા આ શું બોલો છો ? પંક્તિપાવન થનાર અમે; તમે નહિ. હમણાંજ આણે કહ્યુંને કે આજ લગી તમને દુર રાખવાનું જે પાપ ક્યું, તે બદલ ઇશ્વરના દરબારમાં અમે પતિત ઠર્યા છીએ. માણસ ફાવે તે બોલે, પણ ઇશ્વરને ત્યાં અમે ગુન્હેગાર છીએ—પતિત છીએ. અમેજ પતિત છીએ અને તમે પુણ્યાત્મા છો—પતિતવાવન છો. અમને તમારી પંક્તિમાં લેવો અને પાપમાંથી અમારી મુક્તિ કરો. સંતુ, બાબા પતિત અમે—ખરેખર પતિતપાવન એક તમેજ.

સર્જેરાવ—અરે તારીની ! આ તો બિલકુલ સ્વરાજ્યનીજ સ્થાપના કરી કહેવાય. બધા પોર્યાઓ આટલા તૈયાર થયા પછી અમે ડોસાઓ પાછળ રહી જઈએ એ કેમ ચાલે ? ચાલો અંદર.

(જમણી બાજુના દરવાજેથી બધા અંદર જાય છે. સુધા સર્વનું સ્વાગત કરે છે. બધાઓના અંદર ગયા પછી સંજીવ બહાર ડોકીયું કરી જુએ છે. જોહરા પણ એને ઉભી રહી જુએ છે)

સંજીવ—કોઈ છે કે આંગણે ? કોઈ મહાર, બીખારી, ચમાર, નાળી—કોળી—ધેડ, લંગી, મિરાશી, કામદાર—જામદાર—નામદાર બધાએ અંદર આવો. અમ્માજનન, હવે આંગણે કોઈ નથી.

(બારી બંધ કરે છે. ખરેખર, ભરતવાક્ય રહ્યું ! બધાજ અંદર ગયા વગર આ નાટક પુરું થતું નથી, અને રંગભૂમિ ઉપર

તો હવે કોઈજ આક્રી રહ્યું નથી. અસ્પૃશ્યતાની પરંપરા સાથે હવે આ પશુ જુની પરંપરા આપણે તોડી નાખીએ. ભરતવાક્ય એટલે ઈશ્વર પાસે કાંઈ પશુ માગવું એજ ને ? અસ્પૃશ્યતા ટળ્યા પછી ઈશ્વર પાસે માગવા જેવું એવું આક્રી શું રહ્યું ? અસ્પૃશ્યતાનિવારણ એજ અમારા હિંદુસ્તાનના ભરતવાક્યનું ઉઘાપન, બધા અંદર જમવાને બેસે છે. બધાએ ' પાર્વતીપતે હર હર મહાદેવ ' એવો જયઘોષ કરેલો સાંભળવામાં આવ્યો. થયું. હવે ફક્ત ' હર હર મહાદેવ ' એટલું કાર્ય સમાપ્ત થતાંજ પડે! ધીમે ધીમે નીચે પડે છે)

મુદ્રક : મુદ્રણસ્થાન :

કેશવ હં શેઠ

ખડાયતા મુદ્રણકલા મન્દિર

ચાર રસ્તા, અમદાવાદ

